

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

ЯСТРЕМСЬКА ТЕТЯНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 811.161.2'28'373.611/.612].001.57

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ
УКРАЇНСЬКОГО ДІАЛЕКТНОГО ПРОСТОРУ**

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

Київ – 2021

Дисертація є рукописом.

Роботу виконано у відділі діалектології Інституту української мови НАН України.

Науковий консультант – доктор філологічних наук, професор
Гриценко Павло Юхимович,
Інститут української мови НАН України,
директор Інституту.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Мартінова Ганна Іванівна,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
завідувач кафедри українського
мовознавства і прикладної лінгвістики;

доктор філологічних наук, професор
Аркушин Григорій Львович,
Волинський національний університет
імені Лесі Українки,
професор кафедри історії та
культури української мови;

доктор філологічних наук, професор
Струганець Любов Василівна,
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка,
професор кафедри української мови та
методики її навчання.

Захист відбудеться 21 вересня 2021 року о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.173.01 Інституту української мови НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Інституту української мови НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4) та на офіційному сайті Інституту української мови НАН України (<https://iul-nasu.org.ua>).

Автореферат розіслано 19 серпня 2021 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філологічних наук

В. М. Фурса

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Засобами мови людина репрезентує та водночас вербалізує світ, відображаючи не тільки об'єктивну реальність, а й дійсність, яка існує у свідомості.

Літературна мова й діалекти неоднаково віддзеркалюють пізнаний людиною світ: діалектне мовлення як симбіоз мови й культури розкриває інші – невідомі літературній мові – аспекти людського світобачення, пояснює унікальні явища матеріальної та духовної культури, традиції й особливості світосприйняття.

Моделювання як прийом лінгвістичного аналізу, вийшовши за межі фонології та граматики й охопивши лексичну семантику, усталився в сучасному мовознавстві як метод, що передбачає систематизацію мовних явищ, уможливорює перехід від пізнання гносеологічної пропозиції, абстрактної моделі до реального буття в його варіантності.

Уперше в українському мовознавстві процеси формування і функціонування лексико-семантичної системи діалектної мови крізь призму моделювання дослідив П. Ю. Гриценко в монографії «Моделювання системи діалектної лексики» (Київ, 1984), підкресливши, що моделювання дає змогу розкрити закономірності формування мовного континууму, виявити інтегральні та диференційні риси ареальних опозитів, а також «більш точно описати однорідний матеріал різних говірок у зіставному аспекті, виявити ступінь диференціації / інтеграції досліджуваних діалектних систем»¹.

Для вивчення й інтерпретації мовних явищ моделювання як один з основних методів пізнання набуло розвитку у студіях Е. Ф. Скороходька, В. С. Перебийніс, Ю. В. Кравцової (теоретичні засади), П. Ю. Гриценка, М. І. Толстого, С. М. Толстої, Є. Бартмінського, Л. В. Струганець, О. В. Деменчука, Л. О. Кудрявцевої (лексико-семантичне моделювання), Є. А. Карпіловської, В. В. Грешука, М. П. Лесюка, Л. П. Кислюк (словотвірне), Н. Ф. Клименко, Л. В. Рябець (морфологічне), Л. Е. Калнинь, А. М. Залеського, Г. І. Мартинової, К. Д. Глуховцевої, Л. Д. Фроляк (фонологічне), Г. І. Мартинової, С. В. Голуба (моделювання діалектного тексту). Використання формально-логічних та математичних методів забезпечує системність і чіткість представлення мовного матеріалу. Моделювання семантики, окреслення лексико-семантичних моделей, на відміну від моделювання інших рівнів, є найскладнішим: воно потребує широкого емпіричного матеріалу та докладного опису семантичних структур мовних одиниць.

У лінгвістиці моделі здебільшого використовують із різною метою, зокрема для типології та аналізу структур явищ різних рівнів, що забезпечує виявлення зв'язків між мовними одиницями.

¹ Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики. Київ, 1984. С. 190.

Головна ідея дослідження – моделювання лексико-семантичного простору мови, основою якого слугують структурно-семантичні системи, сформовані в межах бінарної опозиції *ВЕРХ/НИЗ*. Аналіз номінативних одиниць та семантичних особливостей компонентів цієї опозиції, зафіксованих у говорах української мови, дав підстави кваліфікувати їх як концепти, гносеологічні конструкти систематизації дійсності.

Опозиція концептів *ВЕРХ/НИЗ* неодноразово була об'єктом зацікавлення лінгвістів (В. В. Іванов, В. М. Топоров, Ю. М. Лотман, Т. В. Цив'ян, М. І. Толстой, Л. М. Виноградова, О. П. Левченко, Р. Гжегорчикова та ін.), однак уперше зроблено спробу дослідити її в парадигмі лексико-семантичного моделювання.

Актуальність дисертації зумовлена відсутністю наукових студій із моделювання українського діалектного континууму на підставі лексико-семантичних особливостей концептів, що репрезентують фрагмент діалектної картини світу в межах опозиції концептів *ВЕРХ/НИЗ*.

Дослідження важливе також з огляду на те, що моделювання як метод і результат-модель пізнавальної діяльності, що сприяє упорядкуванню та систематизації мовних одиниць, потребує поглиблення щодо вивчення об'єктів, адаптації наявного досвіду для аналізу словотвірного й лексико-семантичного мовних рівнів, найширшого охоплення діалектного матеріалу, який віддзеркалює мовний досвід діалектоносіїв.

Запропонований системний підхід до аналізу діалектних явищ зорієнтований, з одного боку, на дослідження формальних, структурних особливостей номінативних одиниць (окреслення словотвірних моделей слів, формування словотвірних гнізд), а з іншого – на вивчення семантики (вияв тенденцій щодо семантичних змін, формування семантичних полів). Досвід моделювання лексико-семантичного простору з уваги до його варіювання, зокрема із залученням семантики дериватів, якими вербалізовано концепти *ВЕРХ* і *НИЗ*, може бути поширений на інші концепти задля повного пізнання континууму.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Проблематика дослідження пов'язана з науково-дослідними темами Інституту української мови НАН України «Сучасні українські діалекти: дескриптивний та лексикографічний аспекти вивчення» (номер державної реєстрації 0107U00093), «Українські діалекти в синхронії та діахронії» (0120U000186).

Мета дисертації – поглибити й удосконалити прийом моделювання лексико-семантичного рівня українських діалектів; дослідити кореляцію між семантичними полями словотвірних гнізд, співвідносних із базовими концептами, і діалектною картиною світу.

Реалізація мети передбачає виконання низки **завдань**:

- запропонувати оновлену методикау лексико-семантичного моделювання українського діалектного простору на підставі аналізу концептів;

- розробити алгоритм аналізу концептів, що передбачає моделювання номінативного й семантичного полів концепту;
- за діалектними джерелами укласти корпус базових лексичних одиниць номінативного поля концептів – *верх, гора; низ, діл, під* та їхніх дериватів;
- змоделювати семантичні поля (субполя, мікрополя) та зони семантичних субкомплексів на підставі семантики непохідних діалектних слів та дериватів;
- проаналізувати лексику різних частин мови у словотвірному й семантичному аспектах; виділити моделі структурно-семантичних відношень;
- виявити особливості семантичного розвитку лексичних одиниць, зважаючи на їх функціонування в діалектних текстах й різноманітних комунікативних ситуаціях;
- простежити семантичну та словотвірну динаміку лексичних одиниць, спираючись на свідчення пам'яток української мови й лексикографічних праць;
- змоделювати фрагмент діалектної картини світу українців на прикладі опозиції концептів *ВЕРХ/ НИЗ* та описати особливості діалектного світосприйняття.

Умовою досягнення поставленої мети є аналіз матеріалу у просторовій та часовій проєкціях, виявлення функціонування номінативних одиниць в усіх наріччях українського діалектного континууму та в різні історичні періоди. Часові межі студії охоплюють матеріали XIX – початку XXI ст., а для формування повної картини використано історичні тексти XI–XVIII ст.

Об'єкт дослідження – вербальні засоби, співвідносні з концептами *ВЕРХ/ НИЗ*, їхня структура й семантика, репрезентовані у форматі моделей та їх реалізації в діалектах.

Предмет дослідження – семантичні і структурні особливості базових слів *верх, гора; низ, діл, під* та їхніх дериватів і типи моделювання в лексико-семантичній системі говорів.

Джерельною базою дослідження слугували діалектні матеріали, на підставі яких сформовано корпус аналізованих назв, а саме: записи говіркового мовлення 1998–2016 рр., діалектні словники, тексти, лінгвістичні атласи, лексикографічні картотеки та дескриптивні діалектологічні праці, загальномовні словники Є. Желехівського, П. Білецького-Носенка, Б. Грінченка, Д. Яворницького та ін. Для простеження динаміки мовних явищ використано історичні праці: пам'ятки з різних історичних періодів, словники та картотеки.

Невибіркове представлення контекстів дало змогу з'ясувати реальне уявлення діалектоносіїв про «верх» та «низ», що ґрунтується на функціонуванні лінгвальних одиниць у діалектному мовленні. Опрацьовані численні діалектні тексти містять інформацію не тільки про семантику і сполучуваність слів, а й

про світогляд діалектоносіїв, їхні знання про світ, ставлення до життя тощо. Зазначено, що дослідник не може бути впевненим у вичерпному представленні матеріалу; це залежить від наявності та доступності джерел мовної інформації та повноти її фіксації у джерелах.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертації є різні аспекти моделювання відповідно до об'єкта вивчення, зокрема, моделювання мовної картини світу, концепту, семантичного й номінативного полів концепту, словотвірної та семантичної структури слова. Для докладного аналізу і презентації мовного матеріалу використано описовий метод; для зіставлення зафіксованих лексичних одиниць із даними українських пам'яток – порівняльно-історичний метод; для реконструкції семантики слів та з'ясування мотивації – методику діахронної реконструкції. Метод словотвірного аналізу застосовано для з'ясування структурних, словотвірних особливостей діалектних слів. Поширення та варіантність номінацій в українському континуумі виявлено за допомогою ареалогічного методу. Для окреслення семантики одиниць використано текстологічний (контекстуальний) аналіз, а для опису й узагальнення – метод семантичного аналізу та моделювання, для унаочнення й систематизації – метод графічного моделювання (синопсис і граф), для з'ясування активності словотвірних моделей та співвідношення назв за різними параметрами – метод кількісних підрахунків. Емпіричний матеріал структуровано на підставі методів системного аналізу та моделювання.

Наукова новизна роботи – в авторських прийомах лексико-семантичного моделювання українського діалектного простору: запропоновано моделювання лексико-дериваційних комплексів, співвідносних із бінарною опозицією концептів *ВЕРХ/НИЗ*, що передбачає аналіз семантичного наповнення концептів; акцентовано на типології, способах інтерпретації та варіюванні моделей у межах континууму; розширено об'єкт моделювання; удосконалено методику та розроблено алгоритм дослідження концептів на прикладі діалектних явищ. Подальшого розвитку набули принципи категоризації мовної картини світу та виокремлення семантичних полів.

Теоретичне значення роботи полягає в поглибленні теорії та методології дослідження системи лексико-семантичного діалектного простору, орієнтованих на вивчення структурно-семантичних особливостей компонентів, у визначенні місця концептів *ВЕРХ/НИЗ* у діалектній картині світу українців, у розвиткові прийомів дослідження діалектної семантики та деривації. Моделювання лексико-семантичного простору як метод дослідження та його результат можна застосувати для аналізу інших об'єктів (концептів), а також для зіставних студій – для дослідження типології слов'янських мов, типології концептів та ін.

Практичне значення. Теоретичні узагальнення дисертації актуальні для створення праць з української діалектології, семасіології та словотвору, для застосування в лінгводидактиці, зокрема для викладання курсів «Українська

діалектологія», «Українська мова», «Семасіологія», «Когнітивна лінгвістика», розроблення спецкурсів і спецсеминарів із діалектології, укладання словників українських говорів (мотиваційного, словотвірного, семантичного). Запропоновані семантичні дефініції можуть бути використані для лексикографічних тлумачень у різного типу словниках. Дослідження базується на формулюванні й подальшому обґрунтуванні ідеї щодо аналізу семантики одноструктурних дериватів на діалектному матеріалі.

Особистий внесок здобувача. У дисертації реалізовано розроблену авторську методику лексико-семантичного моделювання: сформовано корпус назв, розширено емпіричну діалектну базу, описано та систематизовано матеріали, удосконалено методику вивчення концептів і сформульовано основні теоретичні положення. Результати дослідження викладено в індивідуальній монографії та статтях, опублікованих у наукових виданнях. У працях, виконаних у співавторстві, дисертантці належить рівноцінна авторська частка щодо формулювання концепції та основного викладу матеріалу.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення й одержані результати викладено в доповідях на міжнародних і всеукраїнських наукових, науково-практичних конференціях, симпозіумах, пленумах, читаннях, круглих столах: «Актуальні проблеми етнолінгвістики» (м. Житомир, 2006), «Мовне “табу” та евфемізація у слов’янських діалектах» (м. Люблін, 2006), «Діалектне суміжжя як об’єкт діалектологічних досліджень» (м. Умань, 2007), «Галичина – простір, люди, мови» (м. Львів, 2008), «Говори південно-західного наріччя у слов’янському контексті» (м. Львів, 2008), «Українська діалектна лексика як об’єкт словникарства та лінгвогеографії (до 100-річчя від дня народження М. А. Грицака)» (м. Ужгород, 2008), «Запозичення й інтерференція в діалектах» (м. Львів, 2009), «Гуцульський діалект: минуле і сучасність» (м. Коломия – Івано-Франківськ, 2010), «Актуальні проблеми української діалектології та історії мови» (м. Черкаси, 2010), Тимченківські наукові читання. 2–3 (м. Львів, 2010, 2013), «Język ukraiński poza granicami Ukrainy» (м. Люблін, 2011), «Region Karpacki: historia, język, kultura» (м. Горлице, 2012), «Традиції та новаторство в сучасних діалектологічних студіях» (м. Львів, 2012), «Угорсько-українські міжмовні контакти: минуле і сучасність» (м. Берегове, 2012), Засідання Мовознавчої комісії НТШ (м. Львів, 2012–2018), «Gwara i tekst» (м. Краків, 2013), «Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов’янський контекст» (м. Київ, 2014), Наукові читання імені академіка Я. Д. Ісаєвича (м. Львів, 2014, 2018), «Мовне і культурне розмаїття у Східній та Центральній Європі: цінності та виклики» (м. Берегове, 2015), «Діалект і пам’ятка» (м. Львів, 2015), «Dynamika rozwoju gwar słowiańskich w kontekście dziedzictwa narodowego i kulturowego» (м. Варшава, 2015), «Трансформація діалектного континууму і проблеми лінгвоекнології. До 30-річчя Чорнобильської трагедії» (м. Київ, 2016), «Етнос, мова та культура: минуле, сьогодення, майбутнє» (м. Львів – Люблін, 2016), «Język w regionie –

region w języku. 2–4» (м. Познань, 2016, 2018, 2020 (Microsoft Teams)), «Ареалогія й ономастика» (м. Ужгород, 2016), «Діалог мов – діалог культур. Україна і світ» (м. Мюнхен, 2016), «Іван Ковалик та українське мовознавство: історія, школи, проблеми, присвячена 110-й річниці від дня народження професора Івана Ковалика» (м. Львів, 2017), «Книжки про слова. Історична та діалектна лексикографія» (м. Львів, 2017), «Діалектологія у структурі лінгвістичних знань» (м. Київ, 2018), ІХ Міжнародний конгрес українців (м. Київ, 2018), «Українська філологія: школи, постаті, проблеми» (до 170-річчя заснування кафедри української словесності у Львівському університеті) (м. Львів, 2018), «Слов'янські діалекти в синхронії і діахронії» (м. Київ, 2019), «Діалектний часопростір. Світлої пам'яті Наталі Хобзей» (м. Львів, 2019), «Діалект: статус, евристичний потенціал, прагматика» (м. Київ, 2020 (ZOOM)).

Публікації. Основні положення та результати дослідження відображено в 54 наукових працях, серед яких: індивідуальна монографія «Моделювання українського діалектного простору: концепти *ВЕРХ/НИЗ*» (Львів, 2021. 804 с.); три колективні словники, один розділ у колективній монографії, 13 статей, опублікованих у виданнях, визначених ДАКом України як фахові, 15 – у закордонних виданнях. Додатково відображають наукові результати дисертації 17 статей, 4 тези доповідей.

Структура й обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаної літератури (776 позицій), переліку джерел (261 позиція), умовних скорочень, переліку населених пунктів та додатків: Додаток А. Таблиці (41 таблиця); Додаток Б. Схеми (10 схем); Додаток В. Індекс аналізованих назв (1198 інваріантних одиниць). Загальний обсяг праці становить 610 с., обсяг основного тексту – 399 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, сформульовано мету й завдання, визначено об'єкт і предмет, з'ясовано теоретичне та практичне значення роботи, наукову новизну, окреслено джерельну базу, методи дослідження, визначено особистий внесок автора, подано відомості про апробацію здобутих результатів та про структуру дисертаційної праці.

У першому розділі – «**Засади моделювання: від слова до діалектної картини світу**» – розкрито значення прийому моделювання для аналізу мовних одиниць, явищ, процесів. Об'єктом моделювання може бути семантична структура слова, лексико-семантична група, мовна картина світу. Модель як конструкт реального або уявного об'єкта забезпечує його пізнання в парадигмах зіставності й системності. І що складніший об'єкт, то більша потреба у створенні моделі, яка увиразнює визначальне в багатогранному

об'єкті й водночас систематизує його ознаки, скеровуючи процес пізнання від простого до складного.

На підставі праць Р. Г. Піотровського, Ю. Д. Апресяна, Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловської, Ф. О. Нікітіної, В. С. Перебийніс обґрунтовано особливості застосування методу моделювання для вивчення мовних одиниць, виокремлено типи моделей за способами аналізу об'єктів (статичні, динамічні) та способами побудови моделі (аксіоматичні, конструктивні; індуктивні, дедуктивні), а також за видом об'єкта моделювання (прості, складні). Серед найважливіших ознак моделі – універсальність, наявність численних зразків і варіантів.

Один із об'єктів моделювання – мовна картина, яку формують уявлення мовців про матеріальний та духовний світ, відтворений у мові. Картини світу для носіїв різних говорів неідентичні. Це зумовлено територіальними, історичними, культурними чинниками. Мовну свідомість діалектоносіїв (субетносу, етнічної групи) віддзеркалює діалектна (народна, наївна, побутова, повсякденна) картина світу. Діалекти, фіксуючи архаїчні риси, зберігають відбитки мовної історії. Саме тому вивчення говорів допомагає відновити фрагменти мовної картини світу, невербалізовані в літературній мові чи в давніх писемних пам'ятках. Представники різних етногруп упродовж років та десятиліть моделюють «власні» картини світу, спираючись на свій шлях пізнання, відтворюючи особливості докільля, побут, звичаї засобами рідної мови, тобто говірки. Діалектні картини світу, які, безперечно, об'єднують і спільні риси, формують загальнонаціональну мовну картину світу.

Мовна картина світу неодноразово була об'єктом зацікавлення лінгвістів (Ю. Д. Апресян, О. П. Левченко, Л. О. Чернейко, Н. Ф. Венжинович, Л. А. Лисиченко, В. В. Грещук, М. П. Кочерган, М. В. Скаб, П. В. Мацьків та ін.), які ставили перед собою різну мету та завдання, акцентуючи на таких аспектах її дослідження, як: засади формування, структура, етнокультурний складник, способи й засоби її вербалізації.

Дослідження мовної картини набуло особливого значення у працях етнолінгвістів (С. М. Толстая, М. І. Толстой, Є. Бартмінський, С. Небжеговська-Бартмінська, Р. Токарський, Р. Гжегорчикова, О. В. Белова, Т. О. Агапкіна, Л. М. Виноградова, О. В. Гура та ін.), які вивчають мову в тісних зв'язках із традиційною культурою.

На засади етнолінгвістики спирається вивчення діалектної картини світу, що відображено у студіях М. І. Толстого, Дж.-Л. Вайсгербера, О. С. Яковлевої, О. В. Урисон, С. Є. Нікітіної, О. Л. Березович, О. О. Нефьодової, М. Е. Рут, Т. І. Вендіної, А. Д. Шмельова та ін.

«Центром» діалектної картини світу є мовець, який упродовж життя формує власну картину світу, доповнюючи її новими знаннями та набутим досвідом. Світобачення діалектоносіїв співвідносно із семантикою мовних одиниць, способами її класифікування, упорядкування.

Картину світу формують концепти – абстрактні ментальні конструкти, що відображають різні аспекти діяльності людини, структуруючи людські знання й оцінки. Людина мислить концептами, моделює й комбінує їх.

На підставі аналізу базових теоретичних студій та емпіричних досліджень діалектної лексики окреслено поняття концепту і сформовано його дефініцію як узагальненого поняття, одиниці мисленнєвої діяльності людини, що зберігає й акумулює, постійно оновлює й модифікує інформацію про все, що її оточує, відтворює у свідомості різні фрагменти життя, вербалізовані засобами мови.

Класифікація дефініцій концепту дала змогу осмислити цей феномен, а також зацентувати на основних його ознаках як явища (*лінгво*)когнітивного (праці О. С. Кубрякової, Н. Ю. Шведової, З. Д. Попової, Й. А. Стерніна, А. П. Бабушкіна, В. З. Дем'янкова, Ф. С. Бацевича, М. П. Кочергана, О. О. Селіванової, Л. А. Лисиченко, С. А. Жаботинської, М. М. Полюжина), (*лінгво*)культурного (Ю. С. Степанов, М. І. Толстой, С. М. Толстая, Є. Бартмінський, В. В. Красних, С. Г. Воркачов, В. І. Карасик, С. Я. Єрмоленко, В. В. Жайворонко, О. П. Левченко, В. Л. Іващенко, А. М. Приходько), *лінгвістичного* (А. Вежбіцька, Н. Д. Арутюнова, В. М. Теля, М. В. Нікітін, М. В. Піменова, В. В. Колесов, В. Г. Гак, А. Б. Соломоник, Л. О. Чернейко, К. В. Рахіліна, Т. П. Вільчинська) та *психолінгвістичного* (О. О. Залевська, Р. М. Фрумкіна) тощо.

У дисертації окреслено значення концепту в лінгвістичній парадигмі, звернено увагу на дискусійні моменти щодо дефініції концептів, типології, принципів структурування, систематизації та формування концептосфери (концептуального простору, або концептуальної картини світу).

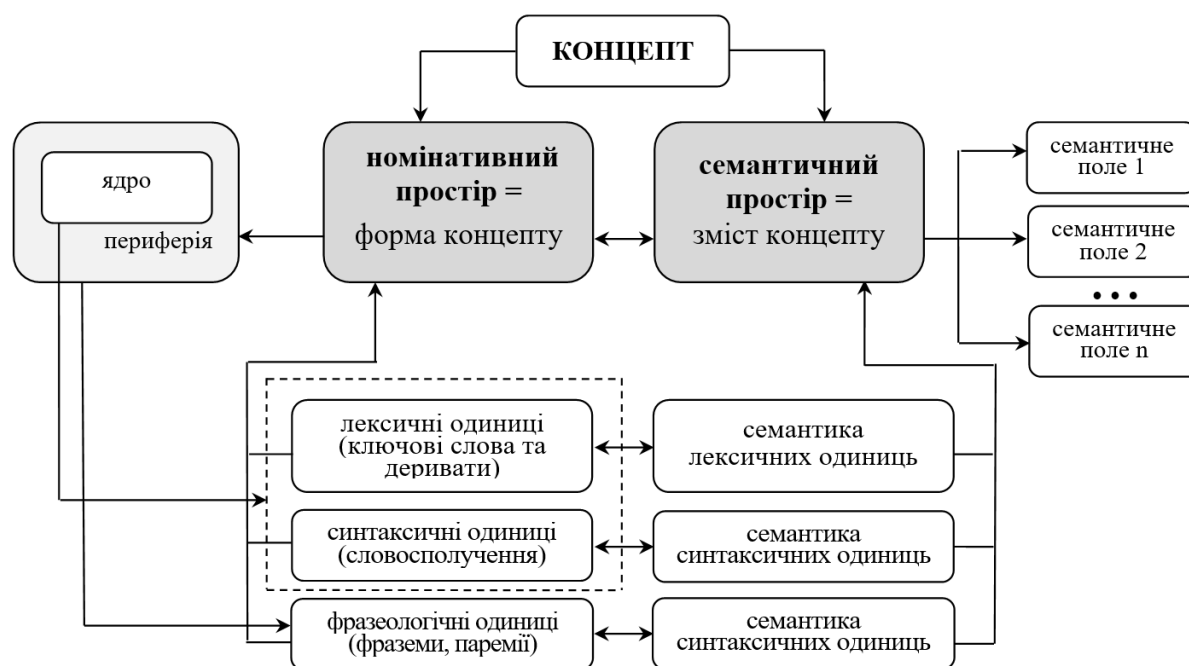
Диференційовано поняття концептуальної та мовної картин світу, визначено місце концепту в цих системах. Концепт як узагальнене поняття, за допомогою якого мовна особистість (носій говірки) може передати особливості своїх знань про світ – свого світобачення, є компонентом концептуальної картини світу, що конструює модель світу. Натомість мовна (діалектна) картина світу – це концептуальна картина світу, вербалізована засобами мови (говірки).

Сформульовані теоретичні положення забезпечили аналіз бінарної опозиції концептів *ВЕРХ/НИЗ*, яка є універсалією щодо розуміння світобудови, своєрідною «вертикаллю» в системі координат мовної картини світу, у межах якої виявляються найголовніші життєві орієнтири та цінності. Емпіричний матеріал підтвердив правомірність кваліфікування компонентів цієї опозиції як концептів.

Важливим завданням сучасної лінгвістики є створення алгоритму аналізу концепту: моделювання семантичної та словотвірної структур слів і виокремлення основних типів структурно-семантичних відношень, формування семантичних полів і моделювання діалектної картини світу. Відповідно до методик та ідейних засад вивчення концептів у працях Ю. С. Степанова, З. Д. Попової, Й. А. Стерніна, В. І. Карасика, М. В. Піменової, Л. А. Лисиченко,

В. І. Кононенка, Т. П. Вільчинської і на підставі корпусу діалектних вербалізаторів концептів *ВЕРХ/ НИЗ* змодельовано алгоритм аналізу, який передбачає формування номінативного та семантичного просторів концепту, що репрезентують його форму і зміст (див.: схему 1).

Схема 1
Форма і зміст концепту

Аналіз концепту зводиться до формування двох «просторів»: номінативного (форма концепту) та семантичного (зміст концепту). Номінативне поле охоплює лексичні, синтаксичні та фразеологічні одиниці, які слугують засобами активації концепту, а семантичне поле системно репрезентує семантику компонентів номінативного простору.

Констатовано, що незалежно від об'єкта моделювання – семантична та словотвірна структури слова, семантичне поле, словотвірне гніздо, концепт чи діалектна картина світу – модель гіпотетична, базована на діалектному матеріалі та знаннях дослідника; її можна коригувати, уточнювати, доповнювати й удосконалювати.

Сучасна лінгвістика в цілісній інтегральній методології дослідження мовних явищ об'єднує структурно-семантичний, функційний і когнітивний підходи. Розроблена методика охоплює комплекс різних методів та прийомів, кожен із яких увиразнює різні аспекти моделювання.

У другому розділі – «**Номінативний простір концепту**» – представлено аналіз номінативного поля – системи мовних одиниць різних частин мови, об'єднаних на підставі семантичних і формальних (словотвірних, структурних) ознак.

Ядро поля формують ключові слова *верх / низ*, їхні синоніми *гора / діл, під*; деривати слів *верх, гора / низ, діл, під*, укладені у словотвірні гнізда (СГ), словосполучення різного рівня синтаксичної зв'язаності, до складу яких входять ключові слова, деривати, та фраземи, порівняння, паремії.

Деривати, які становлять значну частину всіх номінацій концепту, не тільки демонструють моделі творення слів із власним семантичним наповненням, а й розкривають можливості для концептуальної інтерпретації дійсності, виявляють характер думок та ціннісні орієнтири діалектоносіїв. Усі номінативні одиниці (або їхні компоненти) входять до словотвірних гнізд (усього п'ять, які належать до ядра номінативного поля).

Словотвірне гніздо, вивчення якого бере початки від 60-х рр. ХХ ст., дедалі впевненіше набуває ознак основної одиниці словотвірної системи як її найвищий і найскладніший вияв. Відомо чимало праць, присвячених СГ, укладених на матеріалі сучасної літературної мови (І. І. Ковалик, В. І. Верещака, М. І. Голянич, М. П. Лесюк, Г. Я. Василевич, Н. Я. Тишківська, В. В. Березенко, Н. І. Дзендзюра та ін.), проте традиції аналізу діалектного матеріалу у форматі СГ немає. І навіть більше – на часі проблема дослідження діалектного словотвору, одного з найменш вивчених, попри незначну активізацію наукових зацікавлень у цій царині. Вивчення словотвірних особливостей діалектних явищ репрезентовано у студіях Я. В. Закревської (південно-західне наріччя), К. М. Лук'янюка (буковинські говірки), В. В. Німчука, О. В. Харківської (закарпатські), О. Т. Захарків (бойківські), С. Є. Панцьо, Г. В. Шумицької (лемківські), І. В. Зінченко (гуцульські та суміжні), Л. Г. Яропуд (західноподільські), Й. О. Дзензелівського (говірки Нижнього Подністров'я), А. М. Мукан (наддунайські), З. С. Сікорської (південно-східне мовне пограниччя), Л. В. Дикої (говірки полісько-середньонаддніпрянського порубіжжя), Г. Л. Аркушина (західнополіські) та ін. Діалектні матеріали є цінним джерелом для вивчення словотвору, оскільки вони дають змогу виявити унікальні структурні й семантичні моделі творення дериватів.

Формування СГ – перший крок у доборі, формуванні корпусу одиниць, семантика яких є підставою для моделювання семантичного простору та виділення семантичних полів.

Дериватам слів *верх, гора; низ, діл, під* притаманний потужний словотвірний потенціал, що уможливило укладання розгалужених гнізд: СГ із вершиною *верх* нараховує 451 одиницю, із вершиною *гора* – 275, *низ* – 204, *діл* – 172, *під* – 96.

Констатовано, що аналіз системи словотвору поза процесами моделювання неможливий. Подано розуміння словотвірної моделі як засобу класифікації та опису дериватів у науковій парадигмі, окреслено типи моделювання, обґрунтовано потребу застосування словотвірної моделі. Словотвірні зразки дають змогу виявити повторюваність структур,

закономірності поєднання компонентів, що є важливим у систематизації словотвірних явищ.

Опрацьовані джерела документують альтернативні варіанти основ і похідних структур: *-верх-*, *-верех-*, *-верш-*, *-вереш-* (*верх*, *верéхл'інка*, *вершіа*, *верешетітиси*), *-гор-*, *-г'ір-*, *-гур-* (*горá*, *г'ірний*, *г'урний*), *-низ-*, *-ниж-*, *низ'* (*низ*, *ніжній*, *низ'ук*), *-д'іл-*, *-д'іл'-*, *-дол-*, *-дол'-* (*д'іл*, *под'іл'ча*, *долина*, *дол'шин'ї*), *-п'ід-*, *-под-* (*п'ід*, *п'одина*) тощо. Підкреслено, що варіантність словотворчих засобів зумовлена фонетичними особливостями говірок і репрезентує основні діалектні риси, зокрема в системах вокалізму (перезвук [а] > [е], [и], [e^н], [и^е], [і] після м'яких і шиплячих у суфіксах чи флексіях, наближення [и] до [и^е], [е], артикуляційне підвищення [е] до [e^н], [и], укання, збереження давнього [о] тощо) та консонантизму (оглушення дзвінких, втрата довготи приголосних, зміна [н'] → [ї] у суфіксах *-ейк-*, *-ойк-*, зміна твердого приголосного на пом'якшений чи м'який (/ш/ – /ш'/, /ч/ – /ч'/, /ц/ – /ц'/); депалаталізація приголосних /ц'/ – /ц/, /с'/ – /с/ тощо). Окремий різновид варіювання основ пов'язаний із різною структурою основ – наявністю / відсутністю суфіксального [j].

Схарактеризовано особливості творення одиниць різних частин мови та виявлено основні моделі деривації. Представлено докладний аналіз іменників – дериватів із вершиною *верх*, утворених за допомогою афіксального словотвору (виокремлено 184 моделі творення дериватів, які подано в таблицях).

У дисертації актуалізовано проблему множинної мотивації діалектних слів, однієї з дискусійних у дериватології, наприклад: *гірняк* ‘горянин’, ‘вітер із пониззя’, *нижняк* ‘той, хто стоїть нижче за іншого’, ‘вітер із пониззя’, *спідняк* ‘нижня частина предмета’, ‘нижній жорновий камінь’ та ін. (моделі N+*-н'ак(ø)* (-н'-+-ак-), Adj+*-ак(ø)*); *верх(ш)ів'я*¹, *верхів'я* ‘верхів'я дерев’, ‘верхів'я річки’, *низів'я* ‘низина’, ‘пониззя річки’ (моделі N+*-оўй(а)*, N+*-іўй(а)* (-ов-+-й-), Adj+*-й(а)*); *вэрхівень* ‘вершник’ (моделі Adv+*-овен'(ø)*, Adv+*-івен'(ø)* (-ов-+-ен'-), Adj+*-ен'(ø)*) та ін.

Засвідчено продуктивні моделі деривації, зокрема, для утворення:

- назв осіб за особливостями місцевості проживання: *верхóвинець*, *подóлець*, *пониzóвець* (N+*-ец'(ø)*), *вершіани*, *гор'яни* (*гір'яни*), *низ'яни* (N+*-(j)ан(и)*), *долин'яник*, *подол'яник* (N+*-(j)аник(ø)*), *долин'янин*, *завершіанин*, *загор'янин*, *підгір'янин* (N+*-(j)анин(ø)*), *подол'янка*, *долин'янка*, *підгір'янка* (N+*-(j)анк(а)*); *долішн'янин*, *нижн'янин* (Adj+*-анин(ø)*);
- назв місцевості за формою рельєфу: *вершіна*, *долина*, *низінá* (*нижинá*), *п'одіна* (N+*-ин(а)*), *верхівіна*, *низовіна*, *дóловина*, *сподовіна* (N+*-овин(а)*), *вэршіок*, *долóк*, *пі(о)дóк*, *низóк* (N+*-ок(ø)*); *горішшя*, *долішшя* (Adj+*-іш'ш'(а)*); *підгір*, *підділ* (*під*+N(ø)); *передóліна*, *перенізіна* (*пере*+N+*-ин(а)*); *погóрок*, *пони́зок*, *поділок* (*по*+N+*-ок(ø)*);

¹ Діалектні приклади подано в інваріантній формі, наближеній до літературної мови, оскільки в дисертації застосовано наддіалектну модель дослідження. Усі варіанти репрезентують численні цитати, яких не наведено в авторефераті.

- назв природних об'єктів: *підгір'я*, *підніззя* ‘підніжжя гори’ (під-+N+-j(a)), *повёр(х)ник*, *погірнік* ‘пасовище в полонині’ (по-+N+-ник(ø)); *повёрхність*, *нізькість* ‘поверхня землі’ (Adj+-іст'(ø)); *узвєршия*, *узгір'я* ‘гора; схил гори’ (уз-+N+-j(a));
- назв явищ природи: *верховік*, *горішнік*, *низовік* ‘вітер’ (Adj+-ик(ø)).

Окрему групу творять численні демінутиви на позначення місцевості: *загір'ячко*, *підгір'ячко*, *узгір'ячко* (N+-ачк(о)); *пóдиночка*, *доліночка*, *низовочка*, *підгорóчка* (N+-очк(а)); *взгорóчок*, *згірочок* (згóрочок), *пагорочок*, *узгóрочок* (N+-ок(ø)); верхньої частини: *верх(ш)нячóк*, *вершєчок*, *навершнічок* (N+-ок(ø)) та ін.

Із-поміж моделей деривації виявлено такі, що властиві лише діалектному мовленню, наприклад: N+-ун(ø) для творення назв осіб (*горю́н* ‘мешканець поблизу верхів'я річки’, *верху́н* ‘той, хто поспішає’); N+-ун'(а) – демінутивна назва гори (*гору́ня*); N+-чак(ø) – мешканця високогір'я (*верховинча́к*); N+-чок(ø) – нижньої частини веретена (*верцо́к*); Adv+-івен'(ø) – (вєрхівєнь ‘вершник’); V+-еник(ø) (Adj+-ик(ø)) – наповненої доверху посудини (*вершету́реник*; пор.: *вершету́рити*, *вершету́рений*) та ін.

Діалектний матеріал засвідчив наявність непоодиноких проявів семантичної ідентичності безпрефіксних і префіксальних дериватів, нерідко в межах однієї говірки, пор.: *верхнинá* – *зверхнинá* – *поверхнинá* ‘сметана, вершки’, *вершні́як* – *навершні́як* ‘верхня частина предмета’, ‘верхній камінь жорен’, ‘накривка, покривка’, *вєрхник* – *повєрхник* ‘верхній камінь жорен’, *вєрхниця* – *повєрхниця* ‘пошивка, наволочка’ тощо, що виявляє тісний мотиваційний зв'язок слів та свідчить про десемантизацію префіксів.

Значну групу утворюють композити, утворені основоскладанням часто в поєднанні з афіксацією (наприклад, *гольгóра*, *суховєрхи*, *верхосу́шник*, *верхоплу́тня*, *стєпí-дóли*, *високогірський*, *горої́житися*, *нагорої́житися*), а також словосполучення, серед яких домінують атрибутивні. Ключовим словом або його дериватом може бути головне слово (наприклад, *гірка висóка*, *діл земні́й*) чи залежне (*вершкóва сметáна*, *звєрхня подóба*, *вершковій сніп*, *доліський милáй*, *додільна сорóчка*, *спідній круг* тощо).

Особливості традиційної культури відтворюють ідіоми, паремії, порівняння, які в образних клішованих формулах передають важливі для народного світосприйняття оцінки, погляди на довкілля (наприклад, *на сто гір* ‘дуже гучно’, *піти́ на поді́ле* (Поді́ле) ‘залишити, покинути чоловіка й повернутися до батьків’, *колі́ вгóру вóди обє́рнуть*, *колі́ гóрі Черємош течі́ме*, *як паві́не пір'я на спід потóне* ‘ніколи’, *хвата́ти верхі́* ‘вивчати поверхово, неґрунтовно’, *верхі́ бра́ти* ‘керувати, верховодити’, *потава́ти успі́д* ‘тухнути, гаснути’, *дя́блу верх зривáти* ‘бешкетувати’, *підверну́ти собі підспі́д* ‘підкорити своїй владі’ тощо).

Приклади відтворюють етапи формування словотвірного гнізда (зміни функцій словотворчих формантів) і вказують на найдавніші фіксації аналізованих слів у пам'ятках.

У третьому розділі – «Семантичний простір концепту» – на підставі аналізу значень одиниць номінативного поля виокремлено семантичні поля (СП) мовних одиниць різних частин мови, об'єднаних на підставі спільних семантичних ознак; семантичний простір концепту постає як система семантичних полів.

Моделювання семантичного простору концептів передбачає: укладання та ієрархічне упорядкування семантичних структур одиниць номінативного поля – «перехід від репертуару до архітектоники семантичної структури лексеми, від номінативного до семантичного поля»¹, виокремлення інваріантних та похідних значень, на підставі яких у межах СП виділено субполя (ССП) та мікрополя (СМП).

Узагальнивши різноманітні підходи щодо визначення СП як фрагмента семантичної системи мови, виокремлено ознаки поля, серед яких: упорядкованість, ієрархічність структури, відсутність чи розмитість меж, наявність лакун, несиметричність та ін., з'ясовано взаємозв'язки семантичного поля з іншими «полями», які різною мірою накладаються, а саме: з етимолого-семантичним (В. Г. Гак), морфосемантичним (Т. І. Вендіна, О. О. Нефьодова), поняттєвим (концептуальним), асоціативним (А. А. Уфїмцева) та лексичним (С. М. Толстая).

Констатовано, що визначальною для дослідження концепту є семантика – семантична структура слів, різні аспекти дослідження якої представлено у працях А. А. Уфїмцевої, Д. М. Шмельова, Р. Токарського, С. М. Толстої, П. Ю. Гриценка, А. А. Залізняка, О. В. Падучевої, Л. А. Лисиченко, М. П. Кочергана, К. Д. Глуховцевої, Г. І. Мартинової, Л. В. Струганець, О. О. Нефьодової, О. В. Урисон та ін.

Невід'ємний аспект дослідження – упорядкування термінного апарату: запропоновано дефініції семантичного поля, семантичного субкомплексу та його доміанти, проаналізовано вживання різних термінів на позначення семантичної структури слова (*семантична структура лексеми, епідигма*), її компонента (*семантична ознака, сема, семантичний компонент, лексико-семантичний варіант*), слова в одному з його значень (*елементарне значення слова, слово-значення, лексико-семантичний варіант, лексема, семема*) та ін., які дотепер неусталені в науковій літературі й дискусійні. У дослідженні надано перевагу термінам *компонент значення, семантичний компонент* на позначення компонента семантичної структури слова; *семантика, значення* (*головне, інваріантне, пряме, номінативне, базове й переносне, вторинне, варіантне, метафоризоване, образне, конотативне* тощо) та *підзначення*

¹ Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики. Київ, 1984. С. 93.

(ієрархічно підпорядковане одиниці вищого рівня). Наявність вихідних і похідних значень дає змогу представити не тільки статичний аспект парадигми як впорядкованої сукупності компонентів, а й динамічний – як схеми утворення похідних значень.

Компоненти семантичної структури слова потребують систематизації відповідно до ієрархії. У дослідженні запропоновано два типи класифікації: перший ґрунтується на ідеографічному принципі та слугує підставою для виокремлення семантичних полів, а другий – на семантичному, який пов'язаний із методикою П. Ю. Гриценка щодо виділення семантичних субкомплексів на основі диференційних ознак. Поєднання цих двох принципів уможливило різноаспектний опис семантики, вияв унікальних диференційних ознак і моделей семантичної деривації.

Виокремлено п'ять СП, що репрезентують різні ідеографічні сфери життєдіяльності: «Довкілля. Жива і нежива природа», «Людина. Соціум», «Матеріальна культура», «Духовна культура» й «Абстрактні категорії».

Семантичні субкомплекси згруповано довкола семантичних доміант, базових значень ключових слів, яким підпорядковано компоненти структури слова: I – 'частина'; II – 'край, межа'; III – 'поверхня', IV – 'їзда верхи'.

Серед важливих завдань семантичного аналізу – реконструкція слів: аналізовані слова сягають праслов'янського фонду, пор.: *верх* < псл. *vьrъxъ* 'найвища частина; верхня частина' < іє. **uer-s-us* 'підвищене місце', *гора* < псл. *gora* < іє. **g^uor-* 'гора', іє. **g^uer* 'ковтати, поглинати' ('гора' → 'ліс на горі' → 'ліс'; 'гора' → 'верхня частина'), *низ* < псл. *nizъ* 'униз, унизу' < іє. **ni* 'униз', *діл* < псл. *dolъ* 'низ, долина', *нід* < псл. *podъ* 'низ; дно; підошва' < іє. **pěd / pōd* 'нога'.

У дисертації обґрунтовано значення семантичної деривації як процесу утворення нових лексичних значень за усталеними моделями; окреслено основні аспекти семантичної деривації – семантичні зміни (метафора й метонімія) та їхні типи (розширення, звуження, зсув, поляризація семантики).

Для аналізованих назв характерні різні типи перенесень – метафоричне і метонімічне. Виявлено типові моделі за семантичною ознакою 'зовнішня подібність' (щодо назв різних об'єктів: 'гора' – 'пагорб' – 'купа' – 'могила' – 'кротовина'; 'долина' – 'заглибина' – 'яма' – 'яма для покійника' тощо; 'дно водойми' – 'дно іншого об'єкта', 'поверхня водойми' – 'поверхня іншого об'єкта' та ін.), за ознакою 'сукупність об'єктів' ('купа' – 'гурт' – 'зграя' тощо).

Із-поміж моделей метонімічного перенесення виділено такі, як: 'частина → ціле' ('вершина гори' → 'гора'), 'об'єкт → місце' ('гора' → 'гірська місцевість', 'долина, низина' → 'низовинна місцевість', 'верхів'я річки' → 'місцевість поблизу верхів'я' та ін.); 'місце → ознака' ('дно водойми' → 'глибина'), 'особа (мешканка регіону) → пісня' тощо. Засвідчено не тільки семантичні трансформації, а й активність уживання слів у конкретний історичний період та семантичну «історію» від найдавніших фіксацій до

сучасних, наприклад: *верхній* – ‘розташований у верхній частині об’єкта; верхній’ (від XI ст.), ‘розташований вище щодо іншої частини села’ (від XIV ст.), ‘найважливіший, найголовніший (про людину)’ (від XVI ст.), ‘запряжений зліва (про коня)’, ‘зовнішній (про поверхню об’єкта)’, ‘який одягають поверх (про одяг, білизну)’ (від XX ст.); *горішній* – ‘небесний, Божий (про світ, книги)’ (XI–XVII ст.), ‘розташований ближче до верхів’я річки’ (від XVI ст.), ‘розташований у верхній частині об’єкта; верхній’, ‘розташований у горах’, ‘який летить угору (про м’яч)’, ‘найголовніший, найвищий (про ангела)’ (від XVIII ст.), ‘розташований вище щодо іншої частини села’, ‘який дме в напрямку з гір (про вітер)’, ‘розташований скраю; крайній (про межу)’, ‘лицевий (про бік тканини)’ (від XX ст.) та ін.

Виявлено зразки енантіосемії, зокрема серед назв рельєфу. Іменник *вєршадь* в аналізованих говірках зі значеннями ‘вершина гори’, ‘високогірна місцевість’, ‘верхів’я річки’, ‘гірський потік’ указує на «верх», а ‘яр; глибока довга западина’ спрямовує до «низу». Імовірна модель семантичної еволюції: ‘вершина гори’ → ‘верхів’я річки’ → ‘яр’ (усі фіксації – XX–XXI ст.). Дещо інший розвиток значень репрезентує слово *вершіна*, що в різний історичний період номінувало ‘вершину гори, пагорба’ (XX ст.), ‘верхів’я річки’ (XVI ст.), ‘вершину яру’ (XVIII ст.), ‘яр’ (XX ст.) і ‘найглибше місце водойми’ (XX ст.). Підставою утворення значення ‘яр’ могло слугувати значення ‘вершина яру’: ‘верхів’я річки’ → ‘вершина яру’ → ‘яр’ → ‘найглибше місце водойми’. Значення ‘вершина гори’ зафіксоване найпізніше, натомість ‘верхів’я річки’ – найраніше. Ці приклади ілюструють властивий слов’янським мовам семантичний зсув ‘верхів’я річки’ → ‘яр’, підтверджуючи думку М. І. Толстого про те, що *верх* найбільш виразно «демонструє випадок, коли та сама лексема в різних слов’янських мовах пов’язана із семемами протилежного плану»¹.

«Полярність» назв засвідчують приклади: ‘пониззя, гирло річки’ – *діл, доли́на, низ, низь, низо́в’я, ніжній кінéць, ніжша голова́ / верх, верхів’я, вершо́к; ‘горище’ – верх; го́ра, гірка, горішню́к, горішня́к, горіще, гі(о)рні́ц / пі(о)д, поді́_{pl}², пі(о)до́к, підпід, поді́к, подо́їна, поді́ння, поді́нок, поді́сько, поді́ще, подо́чок* та ін.

Семантична деривація як процес і результат творення нових слів має безперечний вплив на формування та модифікацію мовної картини світу, адже, відображаючи колективний досвід, значення віддзеркалюють стереотипи й найтонші зміни, які існують на рівні колективного несвідомого.

Схарактеризовано семантику ключових слів *верх, гора; низ, діл, під* відповідно до семантичних домінант, які є основою загальних, інваріантних значень: ‘верхня / нижня частина об’єкта’, ‘верхній / нижній край, межа’, ‘верхня / нижня поверхня’, ‘зовнішня / внутрішня поверхня’, ‘їзда верхи’.

¹ Толстой Н. И. Славянская географическая терминология (семасиологические этюды). Москва, 1969. С. 98.

² У нижньому індексі літери позначають: *pl* – форми множини, *n* – субстантивовані прикметники.

Структуруючи значення базових лексем, задокументованих у зразках українського діалектного мовлення української мови, виявлено їх ієрархію, змодельовано узагальнену семантичну структуру, простежено основні напрямки їх семантичного розвитку, виявлено механізми семантичних змін.

Констатовано, що однією з ознак ключових слів є семантична гнучкість і контекстуальна залежність, адже ці слова не завжди цілком семантично самостійні, вони тісно пов'язані з об'єктом, а тому потребують уточнення, контексту (пор.: *низ яру, спід землі, под (спід) гори, верх ноги (стопи), спід звірят (тіла), низ живота, низ сорочки* та ін.).

Із-поміж проблем дослідження семантики словотвірних явищ важлива кореляція форми і змісту спільнокоренових дериватів, що охоплює дериваційний, семантичний та мотиваційний аспекти аналізу. Ґрунтовне вивчення формальної і семантичної структур дериватів засвідчило, що семантика ключового слова є основою формування семантики похідних, які або дублюють одне з його значень, або трансформують його відповідно до об'єкта номінації.

У дослідженні актуалізовано проблему частиномовного синкретизму на прикладі прислівників та прийменниково-іменникових конструкцій на зразок *нагорі – на горі, нагору – на гору, донізу – до нізу, знізу – з нізу*, наявність перехідних одиниць, частиномовний статус яких інколи визначити складно або й неможливо. Проблему ускладнює те, що семантика прислівників і прийменниково-іменникових конструкції здебільшого накладається.

Звернуто увагу на втрату субстантивного значення в конструкціях на зразок *на самий верх*, які свідчать радше на користь адвербіальної семантики, оскільки значення «верху» і «низу» в таких висловах нівелюється, а наголошено на крайніх точках, на максимальному чи мінімальному вияві.

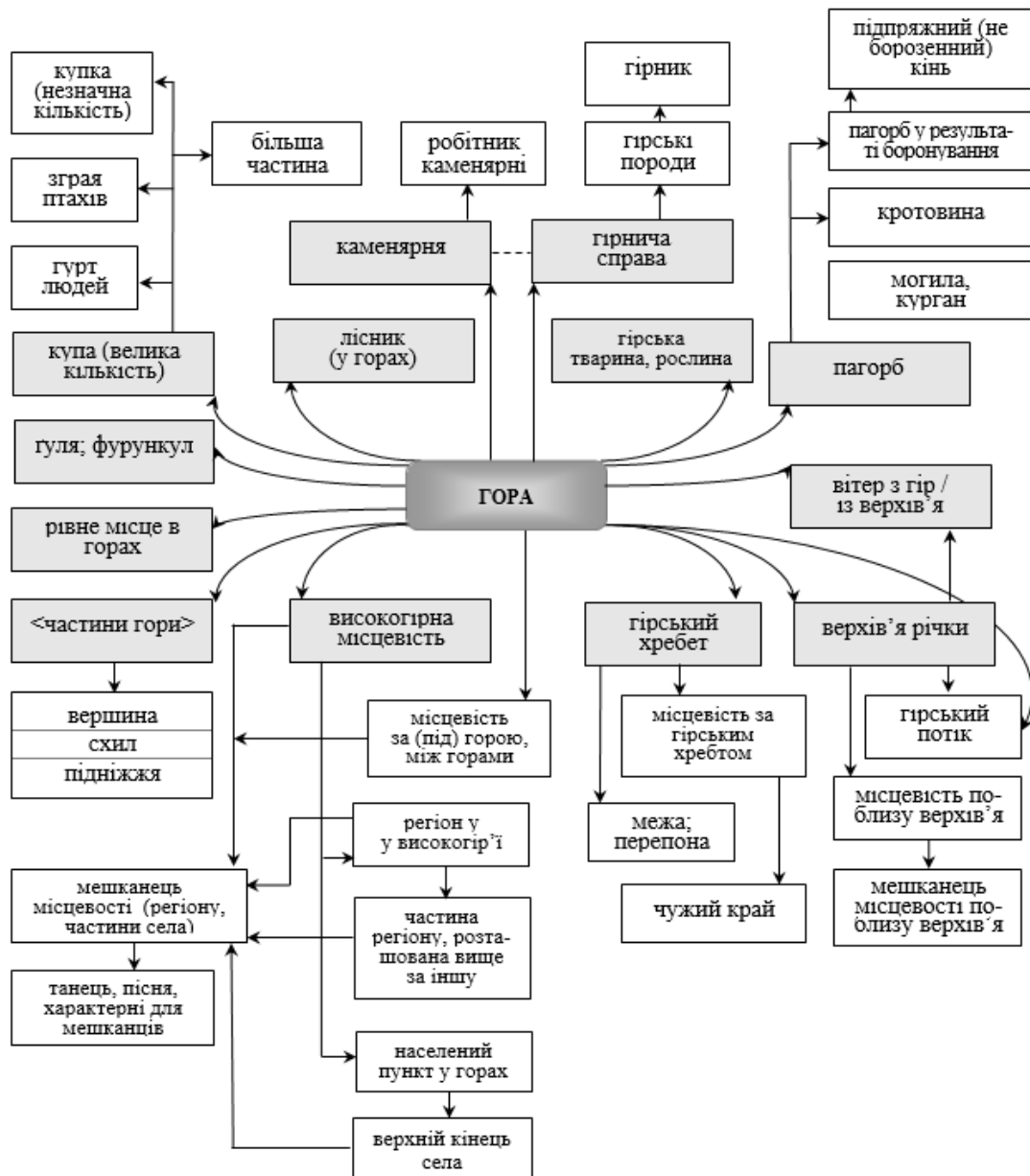
У четвертому розділі – «**Лексико-семантична інтерпретація концептів ВЕРХ/НИЗ**» – представлено комплексне дослідження лексичних одиниць різних частин мови, які вербалізують концепти *ВЕРХ/НИЗ*, у словотвірному та семантичному аспектах, зокрема проаналізовано їх за ономасіологічною моделлю: від значення до слова.

Путівником та водночас результатом лексико-семантичного моделювання є синопсис, у якому оприявлено узагальнену семантичну структуру та подано семантичні опозиції (зразок демонструє таблиця 1 на с. 21).

Для систематизації й унаочнення семантичного матеріалу застосовано графічне відтворення за допомогою схем і таблиць – моделювання синопсису та семантичної мережі, графу (зразок репрезентує схема 2 на с. 17).

Уживання лексичних одиниць у говорах української мови, їх ареальну поведінку, фонетичні та граматичні діалектні особливості ілюструють численні приклади, ексцерповані з діалектних джерел, а історичні контексти репрезентують їх різночасове функціонування.

Схема 2
Семантична мережа «Позитивні форми рельєфу»

Найбільш розгалужене формально й семантично СП «Довкілля. Жива і нежива природа», яке репрезентує один із вимірів світу – макросвіт, макрокосм – важливий та складний сегмент мовної картини світу. Семантичне поле охоплює три субполя: «Рельєф», «Рослини» та «Тварини».

ССП «Рельєф» найчисленніше (48 % усіх аналізованих назв), воно охоплює назви позитивних та негативних форм рельєфу – від мега- (гірські системи, яри) до нанорельєфу (кротовина, яма, вибоїна), назви об'єктів та явищ природи, типів місцевості відповідно до підняття над рівнем моря, назви, пов'язані з водоймами, а також назви простору над і під поверхнею землі (небесний – земний – підземний).

Важливим аспектом аналізу є дифузність значень, що стосуються різних природних об'єктів, а саме: 'високогір'я' – 'гірська місцевість' – 'височина, плоскогір'я' – 'низовина', 'долина' – 'низина' – 'рівнина', 'гора' – 'пагорб', 'долина' – 'яр', що виразно демонструють мовні ілюстрації, адже на позначення цих географічних понять часто засвідчено ті самі назви. До прикладу, і долину, і низину, і рівнину номінують усі ключові слова «низу» та численні деривати (*низ, низі́на, низо́віна; діл, доли́на, відо́лина, розділ, роздо́лина; під, по́діна, спід* та ін.). Це підтверджує думку, що для носіїв говорів висота над рівнем моря не є важливою, як і несуттєвими є ознаки розрізнення долин, низин та рівнин, і вони не мають потреби чітко диференціювати цих понять.

Більшість назв, пов'язаних із «верхом», представляють південно-західне наріччя, значна частина носіїв якого заселяє гірські та передгірські терени Карпат, натомість «низ» – передусім говори північного та південно-східного наріч, говірки яких локалізовані від Придніпровської височини до Чорного моря, а також на Поліссі.

Виокремлено групу назв осіб за місцем проживання та видом діяльності, пов'язані з відповідною територією, які й семантично, і структурно мотивовані назвами місцевості чи природного об'єкта ('місце → особа'): наприклад, *гора* → *горар* 'лісник у горах', *Чорногора* → *чорногорець* 'мешканець місцевості біля Чорногори', *верховіна* → *верховінець*, *верховінка*, *гора*, *гори* → *гірник*, *гірняк*, *гірнячка*, *горай*, *гора́к*, *горянець*, *гі(о)р'янка* 'мешканець (мешканка) верховини, високогір'я', *заверішя* → *заверішанин*, *загір'я* → *загор'янин* 'мешканець загір'я' та ін.

Зауважено, що мешканці високогірних, гірських, підгірних та низовинних районів по-різному сприймають гору й низовину: мешканці гірських районів називають *горою* лише високі географічні об'єкти, а жителі рівнинних районів, степів – навіть незначне підвищення. Слово *гора* як значне підвищення над місцевістю в записах із південно-східного та північного наріч фігурує або у спогадах із дитинства про гори Кавказ, або в роздумах про далекі землі чи казкові місця, де збираються русалки: *нас /тато заб/раў на Каў/каз ... ну /жили ми так п-ід^m го/роўу* (середньоаддніпряньські говірки); *В Карпати, там городув не буває, гори і всьо; Хто вмре – русалка. І йони збіраюца ... по горах* (поліські).

СМП «Водний простір» охоплює передусім назви верхів'я та пониззя річки, формуючи структурно-семантичні опозиції, наприклад: *гора*, *верх* / *діл*, *низ* (*низь*), *верхі(о)в'я* / *низо́в'я*, *верші́на* / *доли́на*, *ве́рхній кінéць* / *ні́жній кінéць*. «Верх» вербалізують також деривати *верші́нь*, *верхові́на*, *ве́ршадь*, *вершо́к*, *пове́рхов'я*, *узве́ршина*, демінутив *верше́чок*, композит *верхорі́ччя*, а «низ» – *верх*, *верхів'я*, *вершо́к* з енантіосемійним значенням. Номіновано місцевість поблизу верхів'я / пониззя річки, види водойм (гірський потік, річка, лиман, озеро), вітер за напрямом (із верхів'я / пониззя річки, із гір / низовини), поверхню / дно водойм. Окрема група номінативних одиниць – назви земель

Війська Запорозького, пов'язані з пониззям Дніпра, – *низ*, *низі́ pl*, та похідні від них назви мешканців цих територій (*низóвэць*, *низянін*, *пониzóвэць*; *дніпронизовій козák*, *низовий козák* (*військо*, *козáцтво*, *товаріство*)).

Засвідчено спеціальні назви, пов'язані з різними частинами Дністровського лиману: південну частину лиману номінує «низ» (*низ*, *низинá*), а північну – «верх» (*горá*, *вершіна*); назви ділянки водойми – тоні (*низová n* / *горішня n*), що підтверджує значення концептів *ВЕРХ* / *НИЗ* для осмислення та репрезентації цієї частини простору, важливої для носіїв говірок межиріччя Дністра і Дунаю.

ССП «**Рослини**» охоплює назви за ознаками: 'частина рослини' (надземна / підземна частина, верхівка, частини стовбура (верхні / нижні, зовнішні / внутрішні), пагін, суцвіття, колос, плід та ін.), 'місце поширення' (гірська місцевість / низовина), 'тип росту стебла' (стелиться по землі).

Місце дерева в лексико-семантичній системі мови неоднозначне: дерево, яке росте, належить до поля «Рослина», натомість дерево як матеріал для виготовлення предметів (колода, палиця) – до поля «Предмет» («Матеріальна культура»). Тому засвідчені номінації реалізують і рослинний, і предметно-речовий коди культури.

Зі значенням 'верхівка дерева' пов'язане словосполучення з «подвійним верхом» *верх вершити* 'завершувати, бути зверху', зафіксоване в гуцульських колядках: *Тобов би, рибко, скрипки клеїти, / Тобов, соколе, верхи вершити*¹, відтворюючи образ світового райського дерева, на верхівці якого – сокіл.

Назви ССП «**Тварини**», які вербалізують аналізовані концепти, представлені нечисленно, несистемно й зосереджені переважно довкола назв різних частини тіла або стосуються зовнішнього покриву тварин, шкіри. Акцентовано, що тісним є семантичний зв'язок між 'шкіра' і 'межа', адже шкіра – це «межа» поверхні шкіри. Чимало паралелей можна провести із частинами тіла людини.

Кілька назв утворено на підставі моделі мотивації 'місце → тварина', формуючи опозицію 'тварина, яка живе в горах / на Поділлі'.

СП «**Людина. Соціум**» формують три субполя. ССП «**Зовнішність**» репрезентують назви частин тіла, розташовані зверху / знизу, вище / нижче щодо інших частин, а також назви, утворені за семантичною ознакою 'зовнішній / внутрішній' і пов'язані зі шкірою.

Окрему семантичну групу утворюють лексичні одиниці, пов'язані із семантикою 'зовнішній вигляд' (*звэрхність*, *повэрхниця*, *поверхóв(н)ість*, *звэрхній вігляд* (*вид*, *подóба*), *поверхóвий вігляд*); як синонімні словосполучки зафіксовано *звэрхня річ*, *повэрхні* (*поверхóвні*, *позверхóвні*) *речі* (*рїчи*) та деривати *повэрхність*, *поверхóвність* зі значенням 'предмети домашнього вжитку, речі особистого користування', у яких убачаємо мотиваційний зв'язок з

¹ Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 4. *Матеріяли до українсько-руської етнології*. Львів, 1904. Т. VII. С. 57.

опозицією ‘матеріальні / не духовні речі’. У деяких випадках зазначено, що особисті речі – це частина посагу дівчини¹. Реалізуючи семантичну ознаку ‘даний зовні’, ці назви актуалізують зв’язок із діадою *ЗОВНІШНІЙ / ВНУТРІШНІЙ*. Словосполучення *речи позвирховныи* засвідчено в пам’ятках від початку XVII ст. Є. Тимченко тлумачить прикметник як «поверхностный, наружный, внешний»².

Концепти *ВЕРХ / НИЗ* здебільшого підтверджують припущення про «позитивні» та «негативні» концепти в опозиції, коли перший елемент – позитивний, а другий – негативний, один компонент відображає цінність, інший – антицінність. Однак на прикладі ССП «Характер. Моделі поведінки» продемонстровано зворотний ефект «верху» і «низу», коли позитивні риси характеру пов’язані переважно з «низом», а негативні – із «верхом».

Основні негативні риси людини представлено в назвах *верх, верш, звёрхність*, що виявлено зі значеннями ‘пиха, зарозумілість’, *верхоглядство, повёрхність, поверховість, поверховність, позверховність* ‘легковажність’, ‘поспішливість’ («верх»), а також *нізькість, нізьство* ‘підлість’ («низ»). «Низ» може мати й позитивну конотацію: *ніження, нізькість, поніження, приніженість* зафіксовано зі значенням ‘упокорення, смирення’. Слово *нізькість* у пам’ятках XVI–XVII ст. номінує позитивну рису – ‘покірність’, а в XIX–XX ст. – негативну – ‘ницість, підлість, безчесність’. З ад’ективною «негативною» семантикою ‘поспішливий (про особу)’ в покутських говірках засвідчено слово *поверховий*, а в західнополіських – агентив *верхун* ‘той, хто поспішає’ (пор.: таблицю 1).

За допомогою номінацій ССП «Соціальна ієрархія» репрезентовано соціальний вимір та охоплено назви статусу й місця людини в суспільстві за соціальною стратифікацією – т. зв. соціальна «драбина», «ліфт» чи «піраміда». Назви протиставлено за опозицією ‘соціальний верх / низ’, яка є прикладом найбільш стійких опозицій.

Лексичні одиниці об’єднано на підставі основних значень субполя ‘перевага, домінування, вищість’ / ‘невдача, відсутність переваги, нижчість’, на підставі яких сформовано низку значень, пов’язаних із владою, а саме: ‘право керувати; влада’, ‘верховна влада’, ‘лідер, керівна особа; керівництво’, що активно репрезентують деривати слова *верх*. Виявлено семантичні опозиції: ‘вищий / нижчий за ієрархією’, ‘верхні / нижні прошарки суспільства’, ‘сила, могутність / безправ’я’.

¹ І. Максимчук у розвідці «Деякі інституції звичаєвого права в Старосамбірщині» уточнює, що це «особисті речі і речі для спільного подружнього життя молодій сім’ї (одяг, постільна білизна, посуд, меблі тощо)» (*Літопис Бойківщини*. Самбір, 1939. Ч. 11. Рік IX. С. 19).

² Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: у 2 кн. Київ; Нью-Йорк, 2002. Кн. 2. С. 149.

Таблиця 1
Синопис ССП «Характер. Моделі поведінки»

4.2. ССП «Людина. Соцум»	
4.2.2. ССП «Характер. Моделі поведінки»	
«верх»	«низ»
1) <риса характеру>	1) <риса характеру>
1.1) 'надмірна гордість, пиха'	1.1) 'упокорення, смирення'
1.1.1) 'горда, самовпевнена людина'	[1.1.1) 'смиренна, покірна людина']
adj 'гордий, зарозумілий, пихатий'	adj 'який виявляє покору, смирення'
adj 'сердитий, гнівливий'	adj 'властивий смиренній людині'
	adj 'гординю якого понижено; упокорений'
v 'поводитися гордовито, зухвало'	v 'принижувати свою гідність'
v 'збивати пиху'	v 'покірно сприймати', 'бути смиренным'
v 'сердитися, гніватися'	v 'бути поблажливим, милосердним'
adv 'гордовито, зарозуміло, пихато'	adv 'покірно, смиренно'
	adv 'мовчки, несміливо'
1.1.2) 'хвалько'	
[1.2) 'гідність, гордість']	1.2) 'підлість, нищість'
	adj 'підлий, негідний, безчесний'
	adj 'який завдає образи, образливий'
	adj 'якого принижують, ображають'
	adj <i>fig</i> 'примітивний'
v 'пишатися, гордитися'	v 'принижувати чиюсь гідність'
	v 'ображати'; <i>fig</i> 'карати'
adv 'гордо, впевнено'	adv 'ображаючи гідність, принижуючи'
	adv 'негідно, підло, безчесно'
	1.2.1) 'приниження гідності'
1.2.2) <i>fig</i> 'хтось достойний, гідний'	1.2.2) <i>fig</i> 'хтось негідний, безчесний'
1.3) 'поверховість, легковажність'	
1.3.1) 'легковажна людина'	
[1.4) 'поспішливість']	
1.4.1) 'людина, яка завжди поспішає'	
adj 'поспішливий'	
adj 'спритний, жвавий'	
v 'поводитися жваво, шумно'	

СП «Матеріальна культура» – одне з найбільш розгалужених, до його складу входить сім субполів, які системно представляють основні просторові характеристики об'єктів (частини об'єктів, їхні види).

ССП «Будівля» виявляє складну архітектуру субполя. Субполе представляє елементи різних типів споруд – від примітивних (шатро, мур, вежа) до архітектурних (церква), як і різних видів будинків – від курної хати до багатоповхівки. Визначальним для назв цього ССП є наявність діалектних слів, яким властива енантіосемія, семантична структура яких охоплює обидва полюси опозиції: варіанти *під*, *спід* засвідчено зі значеннями 'верхня частина

будівлі', 'тераса', 'стеля', 'горище', а також 'нижня частина даху, стріхи'. Це може бути пов'язане не тільки з об'єктивною реальністю, а й із суб'єктивним сприйняттям людиною світу. Чимало слів із вершиною *під* номінує «верх», а саме: 'стеля', 'дах', 'горище'.

Засвідчено приклади «нейтралізації» семантики у словах *гóрниця* ('кімната на верхньому поверсі' → 'кімната') та *пóверх* ('верхній поверх' → 'поверх'). У межах цього ССП виокремлено СМП «Піч» та «Елементи інтер'єру».

ССП «**Одяг і взуття**» охоплює назви, підпорядковані різним субкомплексам: 'одяг, який покриває верхню / нижню частину тіла', 'верхня / нижня частина взуття, головного убору' (I), 'верхній / нижній край одягу' (II) і 'верхній / спідній (натільний) одяг', 'зовнішній бік одягу з підкладкою / внутрішній бік одягу, підкладка', 'зовнішня / внутрішня частина взуття, головного убору' (III).

Цікаві семантичні зміни засвідчено щодо значень 'спідниця' і 'штани', які первинно позначали спідній одяг, хоча сьогодні реалізують значення 'одяг, який покриває нижню частину тулуба', що зумовлює зміну субкомплексів.

Із назвами одягу тісно пов'язане ССП «**Тканина. Текстиль**», лексичні одиниці якого об'єднано на підставі семантичної домінанти 'поверхня'. Номіновано види вишивальних технік із лицевого / зворотного боку (наприклад, *верхоплутня*, *верхостьоб*, *повéрхниця*, *повéрхня*, *вершкóва* *n*, *повéрхне* *n*, *повéрхне шиття / низ*, *низь*, *низінка*, субстантив *низінне* (*нізінне*), словосполучення *низінне шиття* (*взір*)), що відображає елементи традиційної культури носіїв говорів.

Засвідчено назви тканинних виробів, якими об'єкт покривають зверху (чи одягають зверху на об'єкт), зокрема: 'домоткане простирадло; рядно', 'скатерть, обрус', 'чапрак, попона'. Опозицію формують назви пошивки, наволочки для подушки, перини та напірника (*верх*, *вéрхніця*, *вéрхничка*, *вершóк*, *повéрхниця*, *повéршник*, *вéрхня пірниця* (*пірянка*, *заголовчіна*) / *спідніця*, *спідня перинянка* (*заголовчіна*)).

У межах ССП «**Їжа**» виділено дві семантичні групи: перша пов'язана із субкомплексом 'частина' і репрезентує значення 'верхня / нижня частина хліба, рідко – страви', друга – із 'поверхня', назви якої функціують зі значеннями 'сметанка, вершки' / 'збиране молоко', на підставі першого з яких («позитивного») утворено метафоричне значення 'щось найкраще'.

Назви ССП «**Посуд**» формують опозиції відповідно до значень 'верхня / нижня частина посудини', хоча здебільшого номіновано «верх».

Досить численне ССП «**Сінозаготівля**», одиниці якого позначають елементи копиці, процеси, осіб, предмети, пов'язані з її формуванням ('верхня частина копиці', 'сіно з верхівки копиці', 'укладання, формування верхівки копиці', 'той, хто формує копицю, стіжок', 'вила, якими подають сіно на стіжок', 'копиця' та ін.), що засвідчує важливість процесу сінозаготівлі для

діалектоносіїв. Виявлено різні типи моделей мотивації: ‘об’єкт → процес’, ‘об’єкт → особа (діяч)’, ‘об’єкт → знаряддя’, а також ‘ціле → частина’ (‘верхівка копиці → сіно з верхівки’).

ССП «Знаряддя. Приладдя» формують 10 мікрополів, пов’язаних із різними видами діяльності носіїв говору, а саме: із млинарством, гончарством, ткацтвом, рибальством, тваринництвом, лісосплавом, бджільництвом, музикуванням, транспортуванням, тютюнопалінням, що номінують професійні знаряддя, пристрої чи прилади та їхні частини. Оскільки більшість прикладів демонструє назви верхньої і нижньої частин знарядь та пристосувань, значення «верху» й «низу» представлено дзеркально, часто в одній цитаті: *Як гончар має виробити судину, кладе приготовану грудку на верхняк і тручає правою ногою спідняк¹* (гуцульські говірки); *У’вес’ мед і’де в-ід /нижн’ого брус’ка до /верхн’ого брус’ка / і во’ни о’так /робл’ат гн’із’до са’м-і /робл’ат²* (середньонаддніпряньські); *Нижн’е і в’ерхн’е біло* <‘полудрабок’> *ребіни* <‘драбини’> (західнополіські)³; пор. у пам’ятці XVIII ст.: *Спод и верх злыи ест посудок* <‘снасть’> *добрый⁴* та ін.

СП «Духовна культура» представляє ССП «**Божа обитель – земля – пекло**», яке виявляє тісний семантичний зв’язок із СМП «Небесний – земний – підземний простір» (СП «Довкілля. Жива й нежива природа»).

Концепт *ВЕРХ* репрезентують назви, пов’язані з Божою обителлю, із Царством Небесним, раєм, а *НИЗ* – назви, що стосуються землі та пекла (потойбіччя). Відповідно, назви формують дві опозиції: ‘Божа обитель’ (*г’ори* (*неб’есні*)_р, *горá* *вис’ока* (*госп’одня*), *гор’ишне*) / ‘земля’ (*діл* (*земний*, *плачу*), *долі́на* (*світовá*), *долище*, *межигори* (*земні*), *паділ* (*з’емний*, *опл’аканий*, *плачевний*, *плачу*), *пад’олок*, *юд’оль* (*мирський*, *плачевний*, *плачу*) та ‘Божа обитель’ / ‘пекло’ (*діл*, *долище* (*пресподне*), *долі́на* (*п’екла*), *пресп’одне*, *пресп’одня*). Зазначено, що лексичні одиниці, які передають протиставлення ‘Боже’ / ‘земне’, здебільшого ексцерповані з пам’яток української мови й ілюструють світобачення українців до XIX ст., у сучасних мовців земля не асоціюється з *доліною плачу*, натомість біблійну назву *Йосафáтова доли́на* ‘місце Страшного суду’ зберігає ідіома *післáти на Йосафáтову доли́ну* ‘убити’: *І ти б мене, свого щирого приятеля, післав на Йосафáтову доли́ну?*⁵.

Значення ‘Божа обитель; небесне царство’ слугувало підставою для переносних значень ‘апокрифічне місце; місце паломництва’, ‘казкове, вигадане місце’, конотація якого може бути і позитивною, і негативною (*горá*

¹ Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 2. *Матеріали до українсько-руської етнології*. Львів, 1901. Т. IV. С. 260.

² Говірки історичної Уманщини та суміжних земель. Умань: РВЦ «Софія», 2008. С. 226.

³ Горбач О. Словник діалектної лексики західнополіської говірки села Остромічі, кол. повіту Кобринь. *Горбач О. Зібрані статті*. Мюнхен, 1993. Т. V: Діалектологія. С. 284.

⁴ Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: у 2 кн. Київ; Нью-Йорк, 2002. Кн. 2. С. 189.

⁵ Хобзей Н., Сімович О., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. *Лексикон львівський: поважно і на жарт*. Львів, 2015. С. 600.

золотá, сібнська, склянна́, склянчана́, скляняна́, тридев'ята, бісова, кудікіна, кўца), а 'пекло' – для значення 'невідоме, небезпечне місце' (*пресподне, пресподня*).

СП «Абстрактні категорії» формують два субполя. Перше – «Дія. Спосіб дії» – охоплює назви, пов'язані з їздою верхи ('вершник', 'верховий кінь', 'податок від верхового перевезення'), а також назви дії відповідно до способу: 'удар м'ячем угору', 'стрибок' тощо.

Значення другого ССП «Кількість і міра» підпорядковані субкомплексові 'край, межа' і пов'язані передусім із верхнім краєм (межею). Лексичні одиниці цього субполя вказують на ступінь реалізації дії за допомогою межі, яка є обов'язковою для конкретної ситуації, фіксують досягнення межі об'єкта в результаті наповнення об'єкта і відповідно до міри вияву ознаки, що, зокрема, репрезентують прислівники: 'ущерть; по вінця (до межі)' та 'із надлишком (поза межу)', які диференційовано за об'єктом вимірювання: сипкі речовини, що можна насипати «гіркою», із чубком, і рідкі, які в надмірній кількості вилиються через край посудини; пор. переносні значення 'повністю, цілком' та 'забагато, більше ніж достатньо'. «Низ» представлено спорадично, наприклад: *доспóду* <випити> 'до дна; нічого не залишаючи <випити>' (як опозиція до 'по вінця' <налити>), *поніжсіти* 'наповнити, налити менше, ніж належить', *недовершіти* – дериват *верх* із запереченням, що актуалізує протилежне значення 'налити по вінця' (*вершетурити, вершіти*).

Із поняттям межі тісно пов'язане поняття кінця, адже межа фактично «завершує» простір, є його «кінцем». Окрему семантичну групу формують назви, пов'язані із закінченням певної дії. Низка дериватів із коренем *-верх(ш)-* реалізує значення 'кінець, завершення' (*верх, вершення, вершінок, вівершення, довершення, завёршення*), 'виконавець; творець, діяч' (*совершітель*), номінує процес удосконалення (*звершенствования*) та результат – 'досконалість, ідеальність' (*довёршеність, завёршеність, звершенство, совершенство*); пам'ятки XVI–XVII ст. фіксують словосполучення *сьвершенство лѣтъ, сове(р)ше(н)ный во(з)раст* зі значенням 'повноліття'.

Констатовано, що бінарна опозиція *ВЕРХ/НИЗ* як універсальна й базова виявляє тісні зв'язки з іншими концептуальними парами, зокрема зі *СВІЙ/ЧУЖИЙ*, що пов'язані із простором. Гірський спосіб життя спричинився до диференціації місцевості й мешканців, їх поділу за моделлю протиставлення «свій» – «чужий», що відображено в лексичних одиницях. Чимало текстів фіксує слова *гори, верхи* із присвійними займенниками *свій, мій, наш*, указуючи на ставлення мовців до гір (*іти в свої верхи; перенесені зі своїх гір до міст; гóры мойї, горы; повстане наших гір пояснюють собі Зеленці так; дерево з наших гір; гóри наш'ї висóк'її* тощо). Очевидно, інтерпретація гір як «свого», обмеженого, замкненого простору слугувала підставою для перенесення значень: 'гора; гірський хребет' → 'межа, перехід у чужий світ', 'перепона,

перешкода', 'місцевість за Чорногірським хребтом' → 'чужий край; чужина' (*Спытáйся Мары́сю ма́ми, Цы поўдешь ты зь на́ми? Завеземо́ ты вь го́ры, Непове́рнешь нико́ли*¹).

Опозиція *СВІЙ / ЧУЖИЙ* виявляється й у назвах місцевостей та їх мешканців. Гуцули, закарпатці, які мешкають високо в горах, називають рідні терени *верхóвіною*, а Покуття, розташоване нижче, у передкарпатському низькогір'ї, – *до́лами*; буковинці з негірських районів *горóю* називають гірські райони Буковини. Назви представників різних етнографічних груп диференційовано за місцем проживання, а радше – відповідно до висоти над рівнем моря: наприклад, гуцули з високогір'я ідентифікують гуцулів із нижче розташованих територій як *долин'ян, долишн'ян, доліських лю́дей*; бойки з гірських районів, на противагу підгірським, називають себе *гор'янами*; мешканці Надсяння називають *гірня́ками* лемків, а ті ототожнюють надсянців із *до́лами, долиня́нами*.

Опозиції *ЗОВНІШНІЙ / ВНУТРІШНІЙ, ЛИЦЕВИЙ / ЗВОРОТНИЙ* тісно пов'язані між собою. Вони виявляють безпосередній зв'язок з аналізованими словами, передусім із назвами рослин (*верх / спідна кора* – 'зовнішня / внутрішня частина стовбура', *верхня лупа (шкаралупа)* 'шкаралупа плоду') чи тварин (*верх (із хвостом)* 'зовнішній покрив; шкіра', *ни́жня ость, спідна вовна* 'підшерсток'), а також назвами одягу (*верх* 'зовнішній бік одягу, який має підкладку' / *спід, спі́дка, спі́дне сукно́, сподо́к* 'внутрішній бік одягу, підкладка'), тканин (*верх, пове́рхність, горі́шній бік, горі́шня сторо́на* 'лицевий, зовнішній бік об'єкта' / *низ, спід, спі́дка, підспід* 'внутрішній, зворотний бік об'єкта; виворіт') та ін.

ССП «Тканина. Текстиль» виявляє зв'язок з опозицією *ПРАВИЙ / ЛІВИЙ*. У говірках південно-західного наріччя активно функціують прикметники *правий / лівий* на позначення *лицевого / зворотного* боку, пор.: *Сторона полотна чи сукна, на якій видно вишитий взір, се «правий бік», а противна сторона «лівий бік»*; *правим боком звернене шмате чи одежа на верх, а лівим до тіла* (гуцульські говірки); *Подивісі, як шкара́дно зрóблена сукóнка з лівого бо́ку: шви криві, обме́тана як-бу́дь; Ніко́ли не прасу́й спі́дницю з правого боку, бо бу́де блисті́ла мате́рія* (наддністрянські говірки). Імовірно, назви із семантикою *правий / лівий* розвинули значення *лицевого та зворотного* боку через зв'язок із *правий* 'позитивний; кращий за інший' і *лівий* 'негативний; гірший за інший'.

Опозиції *НЕБЕСНИЙ / ЗЕМНИЙ, РАЙСЬКИЙ / ПЕКЕЛЬНИЙ* відображені за допомогою лексичних одиниць СМП «Небесний – земний – підземний простір» та ССП «Божа обитель – земля – пекло».

Високий інформаційний потенціал аналізованих лексичних одиниць зумовлений виразною національно-культурною специфікою діалектоносіїв,

¹ Головацкий Я. Ф. Материалы для словаря малорусского наречия. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. Пряшів, 1982. Т. 10. С. 487.

оскільки назви тісно пов'язані з історією, життєдіяльністю та культурою багатьох поколінь, відображають своєрідність менталітету й історію етносів. Засвідчені мовні ілюстрації, контексти не тільки розкривають семантику назв, а й демонструють особливості життя українців.

Результати дослідження узагальнено у **висновках**.

Лексико-семантичне моделювання дало змогу репрезентувати відношення діалектних явищ від гносеологічної інваріантної наддіалектної моделі до онтологічного реального стану сучасних діалектів.

Приєм моделювання застосовано до формальної та семантичної структур слова (мінімальна одиниця), а також до діалектної картини світу (макроодиниця).

Запропоновані теоретико-методологічні засади підтвердили продуктивність моделювання українського діалектного континууму, доцільність і результативність поширення досвіду моделювання на концепти *ВЕРХ/НИЗ*.

Дослідження дало підстави системно представити об'єкт вивчення на наддіалектному рівні, з'ясувати особливості репрезентації різних наріч української мови, виявити просторове варіювання.

Залучення інформації історичних джерел доповнило корпус унікальними формами, допомогло реконструювати семантичні і словотвірні втрачені ланки, підняти створені моделі понад часом.

Концепт розуміємо як узагальнене поняття, одиницю мисленнєвої діяльності людини, що накопичує інформацію про певний фрагмент буття, яку відтворює, вербалізує за допомогою мовних засобів. Запропоновано алгоритм аналізу концептів, що передбачає моделювання номінативного й семантичного полів. Акцентовано на відмінностях номінативного та семантичного полів як різних лінгвальних об'єктів – формальної і значеннєвої (сислової) сторін мовного знака.

Номінативне поле, структуру якого komponують ядро та периферія, репрезентують відношення підпорядкування, субординації, коли обсяг одного поняття входить до обсягу іншого: ключові слова → деривати ключових слів → словосполучення, паремії, до складу яких входять ключові слова / деривати. Натомість семантичні поля, система яких формує семантичний простір, перебувають у відношенні супідрядності, координації. Водночас поля не є ізольованими, їм властиві відношення перетину, перехрещення, що демонструють семантичні зв'язки між їхніми елементами. Семантичне поле формують субполя та мікрополя, поєднані відношеннями ієрархії, коли структурно простіша одиниця підпорядковується більш складній (мікрополе → субполе → поле). Виокремлено п'ять субполів, що віддзеркалюють різні фрагменти мовної картини світу: «Довкілля. Жива і нежива природа», «Людина. Соціум», «Матеріальна культура», «Духовна культура» й

«Абстрактні категорії», у межах яких проаналізовано лексику різних частин мови у словотвірному та семантичному аспектах.

Вивчення одиниць номінативного поля концептів *ВЕРХ/НИЗ*, зокрема ключових слів та дериватів, дало змогу зафіксувати різноговіркові альтернанти основ та варіанти афіксів, а також моделі творення дериватів різних частин мови.

Аналіз семантичного простору концептів уможливив поглиблений та різноплановий аналіз семантики слів, формування, з одного боку, семантичних полів, субполів, мікрополів, що відтворюють ідеографічну класифікацію лексико-семантичної системи, а з іншого – виокремлення зон семантичних субкомплексів, домінанти яких співвідносні з базовими значеннями ключових слів.

Семантичні трансформації мовних одиниць репрезентують моделі семантичних змін: синхронійні зміни увиразнюються завдяки різночасовим зіставленням, аналізу мовних одиниць у діахронії. Кроком семантичної деривації є семантичні зміни явищ у парадигмі, які передбачають розширення, звуження чи зсув семантики, що може зумовити навіть поляризацію значень. Такі семантичні перетворення віддзеркалюють рух народного світосприймання, асоціативних зв'язків, що, зрештою, формує специфіку картини світу, менталітет.

Моделювання лексики у вигляді графа, семантичної мережі, яке подано для складних полів («Рельєф», «Будівля», «Духовна культура»), важливе у відтворенні архітектоники семантики та напрямів трансформацій, взаємозв'язку значень, відношень основних і периферійних значень.

Зміни семантики зумовлені переважно метафоризацією і метонімізацією, що ґрунтуються на асоціативних зв'язках у свідомості мовців.

Лексико-семантична інтерпретація мовних одиниць, об'єднаних формально й семантично, дала змогу відтворити дві осі в будові семантичного поля концептів: вертикальну (ієрархічні відношення в межах семантичної структури) і горизонтальну (синонімія), окреслити співвідношення полісемії і синонімії, з'ясувати, які структури реалізують виявлені значення або які значення номінує відповідна форма слова. Такі відношення постають рельєфно завдяки застосуванню ономасіологічної моделі опису.

Погляд на ономасіологічну модель концептів як цілісних утворень дав змогу встановити співвідношення вербальних засобів за відношенням до граматичних класів. Кількісно найбільшу групу формують іменники (57 %), прислівники – 18 %, прикметники – 14 % і дієслова – 11 %. Найменш численно представлена вербальна семантика; однак у деяких субполях і мікрополях дієслівна лексика є важливим номінаційним складником, зокрема у відтворенні *поведінки людини* ('поводитися зарозуміло', 'принижувати чийось гідність' / 'принижувати свою гідність', 'покійно сприймати'), *соціальної ієрархії* ('виявляти переваги; домінувати' / 'не мати переваг; зазнавати поразки',

‘керувати, мати владу’ / ‘відмовлятися від влади’, ‘бути вищим / нижчим за ієрархією’), *виконанні певних дій* (‘формувати верхівку копиці’, ‘завершуватися вгорі копиці’, ‘повторно формувати верхівку копиці’), *міри, ступеня реалізації дії* (‘наповнювати доверху, ущерт’), ‘наповнювати з надлишком’ / ‘наповнювати менше, ніж належить’, ‘переливатися, пересипатися через край’, ‘виявлятися понад міру, перевершувати’), *завершення дії, процесу* (‘слугувати завершенням’, ‘закінчувати, реалізувати’, ‘здійснюватися, відбуватися’, ‘удосконалювати’). Виявлене співвідношення номінативних засобів різних граматичних класів має самодостатню цінність як для розуміння тенденцій вербалізації досліджуваних концептів, так і для зіставного студіювання ідеографічно різних концептів.

Спостереження над вербалізацією концептів *ВЕРХ / НИЗ* засвідчило несиметричне представлення обох полюсів опозиції: «низ» репрезентовано меншою кількістю номінацій (39 % від усіх номінацій). Це відтворює несиметричне сприйняття «верху» і «низу»: простір над землею є оптимальним для сприйняття зором, слухом і дотиком, тому напрям угору є «позитивним», кращим для сприйняття, аніж напрямок униз. Аналізовані назви, виражаючи значення протилежності, здебільшого зберігають тотожність семантичної організації, що представлено в таблицях-синопсисах, проте інколи реалізовано семантику тільки одного з полюсів опозиції (здебільшого «верху»).

Проведене системне дослідження дало змогу виявити вузьколокальні діалектні назви, значення яких незрозумілі для представників інших частин українського діалектного простору (інших етногруп), що увиразнює ексклюзивні риси картин світу мікросоціумів, професійних груп (наприклад, у мовленні лісорубів – *вершана, вершаканя* ‘зрубане дерево, яке спускають верхівкою донизу’, *верх, вершак, вершок* ‘верхній кінець колоди’, *подол* ‘нижній кінець колоди’, *верховій сук* ‘відросток стовбура не від серцевини дерева’, *ніжнік, низовий робітник, спідняк, спідній* ‘той, хто стоїть нижче під час спуску дерева з гори’, шахтарів – *нагорá <ити>* ‘додому’, рибалок – *верха / споді* ‘верхня / нижня частина снастей’, *верховік / сподовік* ‘рибалка, який тягне верхній / нижній край снасті’, *гура* ‘спосіб риболовлі’, ‘човни для риболовлі’, вівчарів – *верхня / спідня щіть* ‘щітка, якою розчісують вовну зверху / знизу’, *вершак, вершок* ‘верхня частина вуха вівці, на якому ставлять знак-мітку’; землеробів – *вершаліна* ‘борона, виготовлена з верхівки дерева’; *гуріхом <ити>* ‘зліва <ити> (про місце запрягання підпряжного коня, який іде «верхом», не борозною)’; медиків – *завершя, завершкова кість* ‘суглоб’, *зверхні хороби* ‘шкірні хвороби’, *верхня жила* ‘головна поверхнева вена’ тощо).

Невід’ємний етап дослідження – відтворення культурного складника, який часто є елементом семантики мовних одиниць, супроводжує й модифікує основне значення. Мовні одиниці, корелюючи з позамовними елементами (культурними, світоглядними), моделюють семантичну і функційну

рельєфність, виявляють зв'язок із формальним (структурним) елементом, уможливають окреслення відношення форми і змісту.

Засобами активації концепту є фразеологічні одиниці, паремії, які доповнюють його зміст. Багато народних фразем глибоко закорінені в часі, тому зафіксовані в давніх писемних пам'ятках, наприклад, *бути пониженим главою* 'виявляти покору, смирення' (XI ст.), *піти горою гордині* 'стати гордим, пихатим', *верх одержати, гору взяти* 'перемогти' (XVI ст.), *винуритися наверх з гріхів* 'очистити душу', *гори переставляти, гори постигати* 'досягати найбільших успіхів у чомусь' (XVII ст.); для загальновідомого виразу *наверх впливати (виходити)* 'ставати відомим широкому загалу' зафіксовано фразеологізм *лежати долі* 'бути прихованим, затаєним' (XVIII ст.) тощо.

Проведений аналіз актуалізував проблему множинної мотивації у словотворенні, системних зв'язках, яка набуває особливої актуальності в контексті аналізу словотвірного гнізда. Дотепер не розроблено методики аналізу полімотивованих слів, що свідчить про складність проблеми.

Виявлено зв'язок опозицій *ВЕРХ / НИЗ* з іншими базовими опозиціями, зокрема, *СВІЙ / ЧУЖИЙ*, *ЗОВНІШНІЙ / ВНУТРІШНІЙ*, *ЛИЦЕВИЙ / ЗВОРОТНИЙ*, *ПРАВИЙ / ЛІВИЙ*, *НЕБЕСНИЙ / ЗЕМНИЙ*, *РАЙСЬКИЙ / ПЕКЕЛЬНИЙ*, що простежено між семантичними просторами різних пар концептів.

Для окреслення семантики визначальною є точка відліку, місце перебування мовця, просторові параметри, які він усвідомлює. Важливо «не загубити» його в розумінні семантики, оскільки саме мовець структурує семантичний простір, керує ним.

Засвідчені номінації значною мірою передають світобачення мовців, які характеризують об'єкт, додаючи до опису важливі, на їхню думку, деталі. Тому релевантні ознаки різних об'єктів для носіїв різних діалектів, як і для діалектів та літературної мови, відмінні, що передає специфіку діалектних картин світу.

Моделювання лексико-семантичного простору на підставі аналізу структурно-семантичних систем відкриває перспективу моделювання інших об'єктів, дає змогу спроектувати апробовану методику для аналізу різних діалектних континуумів.

Отже, основний результат моделювання – фрагмент діалектної картини світу українців – складної структури як на рівні інваріантному (наддіалектному й надчасовому), так і регіональному. Представники різних частин етномовного континууму, різних етногруп упродовж життя моделюють свої наївні картини світу, свій *ВЕРХ* і *НИЗ*, фіксують особливості довкілля, побуту, звичаїв засобами рідної мови. Діалектні картини світу мешканців гір і долів, суходолу і примор'я мають, безперечно, свою специфіку, однак усі вони «вливаються» у загальнонаціональну картину світу, формуючи мовний образ України.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

Монографія

1. Ястремська Т. Моделювання українського діалектного простору: концепти *ВЕРХ/НИЗ*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2021. 804 с. (Серія «Діалектологічна скриня»).

Розділ у колективній монографії

2. Ястремська Т. Говірки української мови обабіч кордону. *Польсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення*: колективна монографія / відп. ред. І. Патер, упоряд.: О. Муравський, М. Романюк. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 2019. С. 51–91.

Статті у фахових наукових виданнях України

3. Ястремська Т. Мотиваційний словник лексики пастухування гуцульського говору. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова*. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. Вип. 3, кн. 2. С. 178–183.
4. Ястремська Т. Явище мотивації та його відображення в лексикографії. *Українське мовознавство. До 100-річчя публікації «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка*. Київ: Вид-во КНУ імені Тараса Шевченка, 2008. С. 265–267.
5. Хобзей Н., Ястремська Т. Діалектний словник: автор і читач. *Сучасні проблеми мовознавства і літературознавства*. Вип. 12: *Українська діалектна лексика як об'єкт словникарства та лінгвогеографії (до 100-річчя від дня народження М. А. Грицака)*. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2008. С. 203–205 (авторська частка – 50 %).
6. Ястремська Т. Рефлексія сполук на зразок **trьt* у говірках південно-західного наріччя: *кров*. *Мовознавчий вісник*: зб. наук. праць. Черкаси: Вид-во Черкаського нац. ун-ту ім. Б. Хмельницького, 2011. Вип. 12–13. С. 72–79.
7. Ястремська Т. *Чиє веремнє, того й погода*: метеонім *верем'я* в гуцульських говірках. *Вісник Прикарпатського університету*. Серія: Філологія. Івано-Франківськ: Вид-во ПНУ ім. В. Стефаника, 2012. Вип. XXXII–XXXIII. С. 297–302.
8. Ястремська Т. До проблеми членування говорів південно-західного наріччя. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: Філологія. Харків: Вид-во ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. № 1021. Вип. 66. С. 185–189.
9. Ястремська Т. Деривати з коренем *-верх-* у говорах південно-західного наріччя: семантичний аспект. *Актуальні проблеми філології та*

- перекладознавства*: зб. наук. праць / гол. ред. М. Є. Скиба; відп. за вип. М. М. Торчинський. Хмельницький: ФОП Бідюк Є. І., 2016. Вип. 10. Т. 3. С. 278–282.
10. Ястремська Т. Словотвірне гніздо з вершиною *-верх-* у говорах південно-західного наріччя: моделі деривації. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*: зб. наук. праць / відп. ред. І. В. Сабадош. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2016. Вип. 21. С. 192–197.
 11. Ястремська Т. Словотвірне гніздо: проблема множинної мотивації. *Вісник Львівського університету: Серія філологічна* / відп. за вип. О. М. Костів. Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2017. Вип. 64, ч. 1. С. 119–129.
 12. Ястремська Т. Прислівники місця в говорах української мови: статична локалізація. *Лінгвістика*: зб. наук. праць / гол. ред. К. Д. Глуховцева. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2018. № 1 (38). С. 70–84.
 13. Ястремська Т. Діалектна мапа Львівщини. *Культура слова* / гол. ред. С. Я. Єрмоленко. Київ: ВД Дмитра Бураго, 2018. Вип. 89. С. 249–259.
 14. Ястремська Т. Проблема частиномовного (не)розрізнення: прислівник чи конструкція «прийменник + іменник»? *Філологічний часопис* / гол. ред. О. Ю. Зелінська. Умань: ВПЦ «Візаві», 2019. № 1 (13). С. 165–175.
 15. Ястремська Т. Картина світу і концепт: проблема (пере)осмислення. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / гол. ред. І. Соляр, упоряд. М. Романюк. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2020. Вип. 33. С. 394–410.

Статті в закордонних наукових виданнях

16. Ястремська Т. Особливості функціонування гуцульського говору: дієслово. *Rozprawy Slawistyczne*. Lublin: Wyd-wo UMCS, 2006. Т. 20: Z dialektologii słowiańskiej. S. 96–105.
17. Ястремська Т. Лексика пастухування гуцульського говору у форматі мотиваційного словника. *Gwary dziś*. Poznań: Wyd-wo Naukowe UAM, 2007. Т. IV. S. 123–131.
18. Ястремська Т. Збереження другого повноголосся в говірках південно-західного наріччя. *Teka Komisji polsko-ukraińskich związków kulturowych* / pod. red. M. Borciuch, L. Frolak. Lublin: Wyd-wo UMCS, 2012. Т. VII. S. 64–72.
19. Ястремська Т. Номінація пастушої культури карпатського регіону: паралелі та взаємовпливи. *Region karpacki : historia, język, kultura* / pod. red. W. Hojsak. Kraków: Koło Naukowe Ukrainistów Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013. S. 53–66.
20. Ястремська Т. Текст як джерело дослідження діалектної системи. *Badania dialektologiczne: Stan, perspektywę, metodologia* / pod. red. M. Raka, K. Sikory. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2014. S. 123–135.

21. Yastremska T. The lexeme *верх*: its phonetic and semantic features, and derivative resources in south-western dialects of Ukrainian. *LingVaria*. Kraków: Księgarnia Akademicka. Rok X (2015). № 1 (19). S. 221–239.
22. Ястремська Т. Деривати з коренем *-верх-*: українсько-польські паралелі. *Teka Komisji polsko-ukraińskich związków kulturowych* / pod. red. L. Frolak. Lublin: Wyd-wo UMCS, 2015. Т. X. S. 105–114.
23. Ястремська Т. Динаміка словотвірного гнізда з вершиною *-верх-*. *Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht* / herausgegeben von O. Novikova, U. Schweier, P. Hilkes. München: Verlag readbox unipress Open Publishing LMU, 2017. P. 183–190, 794–802.
24. Ястремська Т. Динаміка семантичних змін у гуцульських говірках. *Dynamika rozwoju gwar słowiańskich w w XXI wieku* / pod red. D. K. Rembiszewskiej. Warszawa: Wyd-wo IS PAN, 2017. S. 81–96.
25. Ястремська Т. Семантична опозиція *gori–doli* в говірках південно-західного наріччя української мови. *Gwary Dziś*. Poznań: Wyd-wo Naukowe UAM, 2017. Vol. 9. S. 159–174.
26. Ястремська Т. До проблеми кореляції формальної і семантичної структури дериватів із коренем *-верх-*. *Język w regionie – region w języku. II*. Poznań: Wyd-wo Naukowe UAM, 2017. S. 121–140.
27. Ястремська Т. Семантична опозиція «верх» – «низ»: прислівники в говорах української мови (епідигматичний аспект). *Gwary Dziś*. Poznań: Wyd-wo Naukowe UAM, 2018. Vol. 10. S. 59–78.
28. Ястремська Т. Локативні прислівники в говірках української мови: лексикографічне моделювання. *Prace filologiczne*. Warszawa: Wyd-wo UW, 2019. Т. LXXIV. S. 67–78.
29. Ястремська Т. Семантична опозиція «верх» – «низ»: прислівники в говорах української мови (формально-структурний аспект). *Język w regionie – region w języku. III*. Poznań: Wyd-wo Naukowe UAM, 2019. S. 115–131.
30. Ястремська Т. Семантична опозиція «*ВЕРХ* / *НИЗ*» у діалектній картині світу українців. *Slavia Orientalis*. 2021. Т. LXX. № 1. S. 187–211.

Статті в інших наукових виданнях

31. Хобзей Н., Ястремська Т. Система дієслова в гуцульських говірках. *Ювілейний збірник на честь 80-річчя від дня народження професора Петра Лизанця*. Ужгород: Патент, 2010. С. 586–600 (авторська частка – 50 %).
32. Ястремська Т. Діалектний простір Галичини: говірки української мови. *Українська мова в Галичині: історичний вимір* / відп. ред.: Я. Ісаєвич, М. Мозер, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. С. 55–106.
33. Ястремська Т. Лексема *верем'я* в часовому та просторовому вимірах. *Мовні обрії: Збірник пам'яті Левка Полюги* / відп. ред. О. Сімович. Львів:

- Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. С. 213–229.
34. Ястремська Т. Система дериватів із коренем *-кров-*: історичний та діалектний виміри. *Писемні пам'ятки: від картотеки до словника* / відп. ред. Г. Дидик-Меуш. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. С. 90–102 (Серія «Історія мови»).
 35. Ястремська Т. Діалектне підґрунтя «Біблійної історії» (початок ХХ ст.): фонетичний аспект. *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст* / за ред. П. Гриценка; НАН України, Інститут української мови. Київ: КММ, 2014. С. 518–522.
 36. Ястремська Т. Гунгаризми в гуцульських говірках. *Українсько-угорські міжмовні контакти: минуле і сучасність. Az ukrán-magyar nyelvikarcsolatok múltja és jelene*. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2014. С. 344–355.
 37. Ястремська Т. Система дериватів із коренем *-верх-*: історичний та діалектний виміри. *Діалектологічні студії. 10: Традиції і новаторство* / відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. С. 370–392.
 38. Ястремська Т. Динаміка діалектних явищ у тексті. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій* / відп. ред. П. Гриценко. Київ: Інститут української мови НАН України, 2015. С. 476–488.
 39. Ястремська Т. «Біблійні історії» у контексті становлення української мови початку ХХ століття. *Értékek és kihívások. A 2015. március 26-28. között Beregszászon a Nyelvi és kulturális sokszínűség Kelet-Közép-Európában: érték és kihívások című konferencián elhangzott előadások anyagai. I. kötet: Nyelvtudomány* / szerk.: V. Gazdag, Z. Karmacsi, E. Tóth. Ungvár: Autdor-Shark, 2016. С. 71–77.
 40. Ястремська Т. Межі діалектного простору: південно-західне наріччя. *У координатах мови: зб. наук. праць на пошану Професора Лідії Коць-Григорчук* / відп. за вип. О. М. Костів. Львів: ПАІС, 2016. С. 108–126.
 41. Ястремська Т. Динаміка семантичної структури лексеми *верх* у говірках південно-західного наріччя. *Діалекти в синхронії та діахронії: Трансформація діалектного континууму і проблеми лінгвоекотології* / відп. ред. П. Ю. Гриценко; НАН України, Інститут української мови. Київ: КММ, 2017. С. 502–514.
 42. Ястремська Т. Епідигматичний діалектний словник: ідея, концепція, засади. *Діалектологічні студії. 11: Слово – словник – корпус* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2018. С. 273–301.
 43. Ястремська Т. Система дериватів у контексті лексикографії. *IX Міжнародний конгрес україністів. мовознавство: зб. наук. статей (До 100-річчя Національної академії наук України)* / гол. ред. Г. Скрипник.

Київ: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, 2018. С. 588–599.

44. Ястремська Т. До проблеми семантичного аналізу дериватів у говірках української мови. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2019. Т. ССLXXII: Праці Філологічної секції. С. 460–478.
45. Ястремська Т. Концепт «верх»: лексико-семантична інтерпретація в діалектному просторі. *Діалектологічні студії. 12: Діалект і пам'ятка /* відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2019. С. 163–239.
46. Ястремська Т. Слово *gori*: лексикографічна інтерпретація. *Галактика Слова. Галині Макарівні Гнатюк /* відп. ред. Є. А. Карпіловська. Київ: Інститут української мови НАН України, 2020. С. 237–244.
47. Ястремська Т. Реалізація просторової семантики дериватів. *Діалектологічні студії. 13: Збірник пам'яті Наталі Хобзей /* відп. ред.: П. Гриценко, Т. Ястремська. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2020. С. 405–417.

Тези доповідей

48. Ястремська Т. «Третье измерение» диалектной лексики как системы. *II Международная научная конференция «Язык и культура»: тезисы докладов*. Москва: ИРЯ им. В. В. Виноградова, 2003. С. 153–154.
49. Ястремская Т. Словарь одного говора. *Славянская диалектная лексикография: материалы конференции /* отв. ред.: С. А. Мызников, О. Н. Крылова, И. В. Бакланова. Санкт-Петербург: Наука, 2011. С. 109–110.
50. Ястремська Т. «Біблійні історії» у контексті становлення української мови початку ХХ століття. *Мовне і культурне розмаїття у Східній та Центральній Європі: цінності та виклики. Міжнародна інтердисциплінарна конференція (Берегово, 26–28 березня 2015 року): тези доповідей /* за ред. В. Газдаг. Берегово: ЗУІ ім. Ф. Ракоці II, 2015. – С. 128.
51. Ястремська Т. Динаміка семантичних змін у гуцульських говірках. *Streszenia referatów na międzynarodową konferencję naukową z cyklu «Dialektologia słowiańska» «Dynamika rozwoju gwar słowiańskich w kontekście dziedzictwa narodowego i kulturowego» (Warszawa, 11–12 czerwca 2015 r.) /* opr. D. K. Rembiszewska. Warszawa: Wyd-wo IS PAN, 2015. S. 18.

Колективні словники

52. Хобзей Н., Сімович О., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарт. 1–4 вид. доповн., виправл. / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2009, 672 с.; Львів, 2012, 852 с.; Львів, 2015, 896 с.; Львів: Вид-во Старого Лева, 2019. 896 с. (Серія «Діалектологічна скриня») (авторська частка – 25 %).

53. Хобзей Н., Ястремська Т., Сімович О., Дидик-Меуш Г. Гуцульські світи. Лексикон. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. 688 с. (Серія «Діалектологічна скриня») (авторська частка – 25 %).
54. Гнатишак Ю., Сімович О., Хобзей Н., Ястремська Т. Слова з Болехова. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2017. 635 с. (Серія «Діалектологічна скриня») (авторська частка – 25 %).

АНОТАЦІЯ

Ястремська Т. О. Лексико-семантичне моделювання українського діалектного простору. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. Інститут української мови НАН України. Київ, 2021.

Дисертація є комплексним дослідженням, яке репрезентує аналіз лексико-семантичної системи українського діалектного простору на прикладі концептів *ВЕРХ/НИЗ*.

Уперше запропоновано лексико-семантичне моделювання діалектних явищ, акцентовано на їх типології та способах інтерпретації; розширено об'єкт моделювання – від словотвірної та семантичної структури слова до діалектної картини світу. Удосконалено методика вивчення концептів на діалектному матеріалі, а також уточнено принципи категоризації мовної картини світу та виокремлення семантичних полів.

Простежено семантичні та словотвірні особливості базових слів *верх, гора; низ, діл, під* та їхніх дериватів за допомогою застосування наддіалектної інваріантної моделі; окреслено моделі структурно-семантичних відношень; виявлено динаміку діалектних явищ на підставі опрацювання історичних джерел.

Констатовано, що основним критерієм аналізу концептів є семантика. За допомогою ономазіологічного підходу до опису дериватів якнайповніше представлено фрагмент діалектної картини світу українців, репрезентований у семантичній опозиції *верх/низ*.

Ключові слова: моделювання, діалектний простір, говірка, концепт, *ВЕРХ/НИЗ*, словотвірне гніздо, деривація, семантичне поле, семантика, діалектна картина світу

SUMMARY

Yastremska T. O. Lexical-semantic modelling of the Ukrainian dialectal space. – Manuscript.

Thesis for a scientific Degree of Doctor of Philology, Speciality 10.02.01 – Ukrainian language. Institute of the Ukrainian language of the NAS of Ukraine. Kyiv, 2021.

Being a comprehensive study, the thesis presents the lexical-semantic modelling of the Ukrainian dialectal space on the example of the concepts *TOP/BOTTOM*.

Lexical-semantic modelling of the dialectal phenomena, their typology, and methods of interpretation was suggested. Methodology and the algorithm of the research of the concepts on the dialectal material, as well as principles of the categorization of the linguistic worldview and highlighting of the semantic field, were improved. The importance of the lexical-semantic modelling not only for the analysis of the derivational and semantic processes but also for the representation of the cognitive space (the result of which is the modelling of the dialectical worldview) was justified.

Structural-semantic units were analyzed on the basis of the nominative field of the concepts – base words *верх, зора* (“top”); *низ, діл, нід* (“bottom”) and their derivatives – that is concluded on dialectal materials.

A lexicon of the different parts of speech was presented systematically, phonetic and grammar dialectal features were fixed, and the models of the structural-semantic attitudes were outlined. The main directions of the semantic development and the mechanisms of the semantic changes were detached, and their functioning in dialectal texts and communicative situations was demonstrated.

The thesis is also focused on the diachronic aspect of the derivational cluster’s formation that lets us find out the specificity of the semantic creation and the lexeme’s motivation. One of the most controversial problems in the derivation, the problem of multiple motivation of the dialectal words is actualized.

The cognitive aspect of the linguistic phenomena description, connected with the conceptualization and linguistic categorization of the world (which manifests itself in semantic derivation) was emphasized. The main problems of the research of the derivative’s semantics that foresee the analysis of the semantic structure of the basic words, analysis of the semantic derivation, and methods of the meanings’ development were outlined.

The main directions of the semantic development and the mechanisms of the semantic changes were determined, their functioning in the dialectal texts and communicative situations was demonstrated.

Dialectal words were classified into two types. The first is based on the ideographic principle and is a reason for the separation of semantic fields (“Environment. Animate and inanimate nature”, “Human. Society”, “Material

culture”, “Spiritual culture”, “Abstract categories”). The second – semantic type – foresees the separation of the subcomplexes with the basic semantic of keywords (“part of the object”, “edge”, “surface”, “riding”).

An exhaustive analysis of the dialectal units (that verbalize analyzed concepts, as keywords *верх*, *низ*, synonyms *гора*, *діл*, *нід*, derivatives of all the basic words (especially composites), word combinations, phraseological units.

Clustered derivation lets separate occasional lexical-semantic and derivational word variants (which mostly are not certified as headwords in dictionaries).

The semantic and derivational dynamic of the lexical units was deduced based on the testimonials of historical sources – the historical sources and manuscripts of the Ukrainian language and lexicographic researches.

The problem of syncretism of parts of speech on the basis of adverbs and the preposition-noun constructions as *(на)горі*, *(до)гору* was updated (this is evidence of complexity and incompleteness of the adverbialization process).

The thesis offers “superspatial” invariant model to use for the representation of structural-semantic features of language units of all dialects of Ukrainian language and a “timeless” model for the reproducing of the typology of semantic and structural changes.

The thesis also stated that semantics is the main criterion of the analysis of concepts. The fragment of the dialectical worldview of Ukrainians (represented in semantic opposition *верх / низ*) was presented using the onomasiological approach to the description of derivatives.

Keywords: modelling, dialectal space, dialect, concept, *top/bottom*, derivational cluster, derivation, semantic field, semantics, dialectal worldview.

Підписано до друку 17.08.2021 р.
Формат 60 x 84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Обл.-вид. арк. 1,9. Наклад 100 прим.

Надруковано в поліграфічному центрі
Видавництва Львівської політехніки
вул. Ф. Колесси, 4, Львів, 79000
тел. +380 32 2562146, факс +38 32 2582136
vlp.com.ua, ел. пошта: vmr@vlp.com.ua